

Henrieta Todorova (ed.). Die prähistorischen Gräberfelder (Durankulak, 2). Deutsches Archäologisches Institut, Sofia, 2002.

Публикуването на къснонеолитния некропол край Дуранкулак в Североизточна България е величествено достижение на една група превъзходни съвременни български археолози. 28-те глави на Дуранкулак (написани от 13 специалисти) и чудесния каталог запознават международната аудитория с бляскавото селище. 1204-те гроба от културите Хаманджия и Варна са най-важният потенциален източник за изучаване на праисторическото общество в Централна и Югоизточна Европа. Докато високото качество на изданието съответства на великолепието на предметите от злато, мед и мида *Spondylus*, открити в много от гробовете, важни проблеми на представянето и интерпретацията на данните разочароват критично настроеният читател. В действителност, от томовете научаваме повече за практиката на българската археология, отколкото за Дуранкулак в неговия праисторически контекст.

Липсва подробна обосновка на целите на изследването и невъзможността интерпретацията да бъде отведена отвъд простото разделяне на гробовете на групи по възраст и пол. Най-разочаровашо, в случая, е отказът да се разгледа изключителното съдържание на некропола в контекста на съществуващия дебат за археология на смъртта. Главите, написани от К. Димитров и Г. Шварц-Макензен, са известен опит в това отношение, но казаното в тях няма никакво въздействие върху по-широката интерпретация на обекта. Въпреки забележката си, че гробът помага за определяне на връзките между живи и мъртви в обществото, в същото време К. Димитров предполага, че гробните дарове документират вяра в живота в отвъдното и че духът на починалия запазва статуса, който е имал преживе. Г. Шварц-Макензен описва предизвикателна серия от етнографски примери, но след това не успява да посочи смисъла им по отношение на Дуранкулак.

По-голям е неуспехът на Дуранкулак да направи преоценка на хронологическите данни, приписвани на периодизациите на културите Хаманджия и Варна. Например, наистина ли Хаманджия I се отделя хронологически от Хаманджия II, III или IV? Би ли могло всяка „фаза“ на Хаманджия и Варна да представят различни, но хронологически едновременни ритуали на употреба, показване или депониране? Абсолютните дати, получени от проби от гробовете, биха подложили тези въпроси на проверка. За най-голямо съжаление, датирани са материали единствено от шест гроба, а само три от тях предоставят изпол-

зваеми дати. Ако проблемът е в липсата на пари за подобни изследвания, то приоритетен въпрос става изпълнението на голям проект за датиране с международно финансиране. Не разполагайки с абсолютни дати, разкопвачите датират гробовете по културни фази на базата на керамичните форми и украси. Гробовете, в които липсва керамика, симптоматична за съответната фаза, са датирани по аналогия с най-близко разположените гробовете, съдържащи такава.

Също толкова трудно е да приемем предложените в Дуранкулак интерпретации, които представят различните видове гробни дарове като пряко отражение на социалната организация, откъдето следва съществуването на три социални слоя. Половината от погребаните се отнасят към средния слой, а (понеже деца присъстват и в трите слоя) социалното положение се унаследява. Мъжете са имали по-висок социален статус от жените и децата, защото в мъжките гробовете са открити по-голям брой (и по-разнообразни) гробни дарове. Жените, в чиито гробовете са открити необичайни гробни дарове (напр. охра, керамични фигурки), са интерпретирани като жрици. Гробовете, в които липсват скелети (кенотафи), принадлежат на хора, които са умрели далече от дома: наличието на по-малък брой „женски“ в сравнение с „мъжките“ кенотафи (идентифицирани по „женските“ гробни дарове) показва, че жените са пътували по-рядко от мъжете. Кенотафите, съдържащи керамични фигурки, са или гробовете на семейни идоли, или символични гробовете на липсващи шамани. За да бъдем честни, в Дуранкулак са положени определени усилия за измерване и сравняване на гробовете според създадена система на точкуване, като точките се определят както от времето, вложено в производството на гробни дарове, така и от други фактори: голям череп на копитно животно носи 5 точки, череп на елен - 3, а на медните предмети е присъден брой точки в зависимост от тяхното тегло.

Този буквален прочит на материалната култура е изненадващ, тъй като Дуранкулак решително разклаща основите на традиционната употреба на гробните дарове за определяне пола на починалия. Каталогът дава информация за пола според гробните дарове (и положението на тялото), а също и според данните от физикоантропологичния анализ. В много случаи данните от физикоантропологичния анализ и този на гробните дарове си противоречат: изследванията на скелетите показват, че 29 гроба, определени според вида на гробните дарове като женски, са мъжки (или вероятно) мъжки. 96 гроба, определени според гробните дарове като мъжки, са идентифицирани като женски от антропологичния анализ. Дори като изключим мъжките гробовете с несигурна идентификация, при 10% от

гробовете полът, определен по биологичен път, е в противоречие с полът, определен според вида на гробните дарове. Огромна е възможността за преосмисляне на установените тенденции по отношение на пол и род в погребалната практика на Балканите през неолита. За нещастие, не става ясно коя система за идентификация на пола е използвана при определяне на тенденциите в различните аналитични глави на публикацията. Това объркване прави невъзможна преценката или дори приемането на която и да е от интерпретациите на статус или демография, основаващи се на пола. По-сложните проблеми на идентичността и родовата принадлежност са пренебрегнати напълно.

Археолозите, интересувани се от придвижването на праисторическите хора и контактите между културните групи, ще намерят много ценна информация, публикувана в Дуранкулак, особено в подробните изследвания на медта и мидите. За всички е интересно документирането на погребални угощения: струпвания на черепни фрагменти, зъби и, понякога, други животински кости (най-често от диво магаре, овца и говедо), заедно с керамични фрагменти, самостоятелно или в гроб. Това внимание към непряко свързана с гробове археология в рамките на един некропол и несвързани с гробовете действия, имащи отношение към смъртта, трябва да бъде приветствано. Важни са и около 50-те „шивашки комплекта“ (кремъчна пластина, черупка от мида *Unio*, шило и камък за оглаждане), откривани обикновено в малки керамични съдове, поставени в гробовете и интерпретирани като пособия за шиене или обработване на други материали. Представеното в Дуранкулак документиране на откритите в гробовете животински кости и осо-

бено на големия брой зъби от елен, е отлично и би насърчило една дискусия за връзките между хора и животни през неолита и схващането относно концепции от рода на домашен и див например. Разочароващо в случая е, че авторите не развиват по-нататък този дебат. Дискусията е ограничена до предположения, че ловците са давали еленовите зъби като почетен дар на хора с висок социален ранг или че определени семейства (sic!) са излагали на показ богатството, убивайки определени видове и брой животни.

Най-ценен и посвоему оправдаващ средства-та, изразходвани за публикуване, е каталогът (на български и немски език). Списъкът на гробовете с всички налични данни (напр. пола принадлежност според антропометричните данни и вида на гробните дарове, възраст, поза, гробен инвентар, културна фаза) е добър източник за информация за студенти и специалисти по проблемите на европейския неолит и, разбира се, на гробната археология като цяло. Подобно пълно представяне, заедно с плановете на обекта и докладите на специалистите, отбелязва важен момент в развитието на българската археология, където останките от по-стари, по-малко задоволителни методи и интерпретации са заменени от нова научна откритост. Пълната информация е на разположение за разискване и читателите могат да работят по каталога, да следват предложенията, направени от специалистите, и да правят свои собствени заключения за обществата в културите Хаманджия и Варна. Това създава позитивна и вълнуваща атмосфера, която вдъхва нов живот на археологията на неолита в България и съседните райони.

Дъглас Бейли, Даниела Хофман

**Laura Longo, Natalia Skakun (eds.).
The Roots of Use-Wear Analysis: Selected papers of S. A. Semenov. Published in the occasion of the Congress „Prehistoric Technology“ 40 years later: Functional Studies and the Russian Legacy.
Verona, 20-23 April, 2005. (Memorie del Museo Civico di Storia Naturale di Verona, 2).
Sezione scienze dell'uomo, 7. Verona, 2005.**

Любопитна е предисторията на труда, с който запознавам читателската аудитория. Интересен е контекстът на неговото представяне. Безусловна е необходимостта да бъде популяризиран.

През 2004 г. се навършиха 40 години от английския превод на монографията на С. А. Семьонов *Первобытная техника* (Семьонов 1957, Semenov 1964). Ефектът от своеобразния бум, който този труд предизвиква сред широката англоезична научна общност може да се охарактеризира най-кратко и изчерпателно като „40 години трасология в световен мащаб“. Куриозно е, че

освен *Первобытная техника*, нито един от останалите научни трудове на Семьонов не е своевременно преведен на западен език. Това се отнася дори за сериозни монографични трудове като *Развитие техники в каменном веке* (Семьонов 1968) и *Происхождение земледелия* (Семьонов 1974).

Неговото творчество наброява 45 самостоятелни разработки (монографии, студии и статии) и 4 съвместни публикации с неговия ученик и последовател В. Е. Щелински. Семьонов активно работи и публикува в периода от 1940 до 1975 г. Международната научна колегия по трасология иницира регулярните си научни форуми през 1977 г. Оттогава до днес трасологията премина през различни периоди: от бурен еуфоричен подем (70-те и 80-те години на ХХ в.), през временен застой и скептично търсене на нови епистемологични хоризонти (последната декада на миналото столетие), до идеята за реално и необратимо обвързване на двете школи - източна и западна, започнало с международния конгрес през 2000 г. в Санкт Петербург, посветен на 100 годи-

ни от рождението на С. А. Семьонов. В хода на тези успехи и колизии трасологията, за жалост, успя да загуби част от изконното си научно съдържание: замислена и лансирана от родоначалника си като наука за следите върху праисторическите сечива, следи свързани с техниката на изработка (технологичен аспект) и следи индикращи начините на употреба (функционален/утилитарен аспект), трасологията днес се разбира и практикува главно като изследване на следите от употреба с цел функционално идентифициране на сечивата. Несериозно и обречено е всяко праисторическо проучване, което разчита на традиционната типологизация на артефактите. Функционалният анализ е част от неотменния практически и методически инструментариум на съвременните изследвания. Неговите гносеологични възможности са големи, но рядко пълноценно изявиени и приложени. Кръгът от въпроси, свързани с оптимизиране и унифициране на стандартите в процедурата и резултатността на трасологическите проучвания, прилагани от всички специалисти в колегията бяха поставени на разискване на последния конгрес във Верона, 20-23. 04. 2005 г.¹

Именно, на този форум, в контекста на кръглата маса, преминала под мотото „Функционалните изследвания и руското наследство“ беше представен и сборникът от подбрани научни статии на Семьонов, преведени на английски език с обновени илюстрации и бележки. Редактори на книгата са *Лаура Лонго* (Градски музей - Верона) и *Наталия Скакун* (Институт за история на материалната култура РАН - Санкт Петербург). В подготовката на изданието активно съдействие са оказали *Юг Плисон* (Център за научни изследвания - Ексан Прованс) и *Патрисия Андерсон* (Център за научни изследвания - София - Антиполис). Книгата съдържа пълен списък на публикациите на Семьонов, транскрибирани на английски език, въведени съдържащо отзиви на *Юг Плисон*, *Л. Лонго*, *П. Андерсон*, *Г. Коробкова* и *Н. Скакун* за творческия път на Семьонов, и три основни, нека ги нарека, глави - методология, технология и експерименти, които включват оригиналните научни разработки на Семьонов. Поради факта, че този сборник е замислен и реализиран като своеобразно закъсняло представяне на едно значимо научно дело, недостатъчно познато и осмислено извън руската научна общност, мисля че трябва да се отдаде дължимото внимание на кратките уводни статии на издателите.

Л. Лонго подчертава голямото практическо и теоретично значение на новаторската методология на Семьонов, която съчетава данни от експериментални реконструкции, етноархеологически аналогии и непосредствено наблюдение и идентифициране на микроследи от употреба върху автентични праисторически оръдия. Личността

на Семьонов, притежаващ удивително широка професионална и обща култура, и множество различни умения и склонности, е представена сред галерията от широко скроени и емблематични за развитието на археологията и социалната антропология личности като А. Лъоруа-Гуран, К. Леви-Строс, Ф. Борд, Л. Бинфорд. Л. Лонго кратко формулира целта на сборника: да съдейства за актуализирането и контекстуализирането на научното наследство на Семьонов сред съвременната археологическа общност.

Г. Фьодоровна и *Н. Скакун* доразвиват тази идея, предлагайки нова и полезна информация за многостранните умения и широки интереси на Семьонов, който поставя началото на някои направления в археологическото търсене, които, за жалост, остават достойни само на неговите колеги и следовници, а години или декади по-късно някои от тях биват „преоткрити“ от западно-европейски учени, но по обясними причини се възприемат като иновации. Това се отнася особено за експерименталните програми и експедиции на Семьонов, обезпечили богата реферативна колекция от различни серии оръдия.

Юг Плисон и *П. Андерсон* са категорични в заключението си, че голяма част от работите на Семьонов са с напълно актуално звучене и могат да служат като модел за научен подход в областта на праисторическите технологии. Ерудицията на учения му отрежда място сред изявените концептуалисти на миналия век, по отношение на които клишета за догматизъм, марксистки уклон и т.н. са неуместни. Авторите, които са сред водещите изследователи в областта на трасологията подчертават, че с приносите си, както на емпирично, така и на теоретично ниво на археологията, Семьонов е учен от ранг, който и в наши дни част от специалистите от „западната школа“ не успяват да достигнат. Що се отнася до съизмеримите му величини, той може да се нареди между Ф. Борд (като степен на владееене на специфични умения и техники) и А. Лъоруа-Гуран (като обща визия за праисторическата технология). Краткият обзор на Плисон и Андерсон завършва с аргументация на създанието, че трасологията е сред фундаменталните направления на археологията.

След всички оценъчни обобщения за Семьонов, представени по-горе в резюмиран вид, е трудно, а и малко неуместно да се коментират обстойно публикувани в сборника негови статии. Те са подбрани от издателите с идеята да покажат и внушат на широката англичетяща аудитория стойността, значимостта и актуалността на научните му достижения. Раздел „Методология“ съдържа три статии: „Проучвания на следите от употреба върху каменните артефакти“, „Развитието на абразивната техника и значението ѝ за древната икономика“ и „Производство и функция на каменните оръдия“, публикувани в оригинал съответно през 1940, 1961, 1970 г. Няколко факта заслужават внимание:

¹ Отделен материал за конгреса е поместен в рубриката „Преглед“ в този брой на списанието.

1. Още в първата си и най-ранна публикация Семьонов ясно и категорично разграничава два типа следи, свидетелстващи за употребата на праисторическите оръдия:

- деформации на работния ръб (утилизационен ретуш, микронащърбяване);
- микроизлъсквания на работните части.

Става очевидно, че основният упрек към Семьонов и неговата школа за недооценяване на микроизлъскванията и фокусиране върху макропризнаците от употреба като диагностични функционални показатели е неоснователен. Разграничителната линия между двете школи - вида на ползваните оптични увеличения и критериите за функционална идентификация - не се корени в недостатъци на предложената от Семьонов методология, а по-скоро в начините на приложението ѝ от неговите съратници и последователи. Това е ключов момент в закъснелата „реабилитация“ на учения.

2. Много полезни и евристични са наблюденията и заключенията му върху абразивната техника, която е сред най-значимите технологични достижения на неолита. Преимущества ѝ се свеждат до възможностите за равномерно и контролирано модифициране на обработваните повърхности до придаване на желаната форма и размери на оръдието, и оптимизиране на работните му части. Друго много съществено обстоятелство е разширяването на достъпните и ползвани от древния майстор суровинни ресурси - на абразия и шлифоване се поддават много едрозърнести скални породи (диорит, базалт, нефрит, серпентинит), което частично намалява обременяващата зависимост на древните популации от находища на кремъчни и кварцови суровини.

3. В последната си статия Семьонов подчертава, че изучаването на техниката на производство на каменните оръдия е свързана с функцията им, но няма безусловна и презумптивна зависимост между тях. Функционалните изследвания са решаващият фактор за коректна интерпретация на древния кремъчен инструментариум, което авторът подкрепя с примери за мустриерски оръдия, вторично използвани като ретушори и за пластинки с еднакви морфометрични параметри, но свършено различни функции. Особено актуална е интерпретацията му на кремъчни артефакти от Молдавия (II хил. пр. Хр.) с форма на полумесец и покриващ бифасиален ретуш. Видимите силни излъсквания на повърхностите в конкавната част на изделията са предполагали третирането им като сърпове, но микроанализът навежда Семьонов на мисълта за обработка на почва и хипотезата му за тези специфични оръдия е, че са палешници от рало. Две декади по-късно оръдия от същия тип (от желязната епоха от северозападна Европа) бяха подложени на реинтерпретация от *А. ван Хейн*, която с експерименти доказа, че са употребявани не като сърпове, а като своеобразни ножове за рязане на торфени

напластявания, които са били основният местен строителен материал през древността.

Най-големият раздел е наречен „Технология“. Той съдържа 12 статии с широк тематичен и културо-хронологичен обхват: от палеолитните ретушори в Костенки IV до златните ювелирни изделия на ранните номади от Казахстан; от керамичните (Ирак) и каменни (Узбекистан) сърпове до бамбуковите ножове и стрели от Виетнам, които са реконструирани на базата на каменни абразиви с връзвания и жлеbove на повърхността; от доказателствата, че неандерталците са си служили главно с дясната ръка, до индиректната реконструкция на инструменти за обработка на дърво по запазени следи върху дървени обекти от желязната епоха в Алтай; от обсидиановите сърпове от гробен контекст в Танзания до рогови „изправители“ за стрели от многочислени селища на обширната евразийска палеолитна ойкумена. Всяка от разработките е интересна и познавателна с евристичния си дух и възстановки на оръдия, техники и процеси. При това реконструкцията не са фантазмагорични, а базирани на експериментални тестове, етнографски аналогии и изключителна компетентност в областта на естествените науки като физика, химия, механика. Особено значима ми се струва една от подбраните статии на Семьонов: „Каменни оръдия от епохата на ранните метали“, публикувана в оригинал през 1969 г. Ерудицията на Семьонов и отличното познаване на техническите параметри на оръдия от различни материали му позволяват да формулира някои много важни изводи:

- металните инструменти слагат край на разточителното разнообразие на кремъчните оръдия, защото един железен/бронзов нож със заострен връх фактически замества и изнема функциите на няколко кремъчни инструмента - нож, резец, свредел и стъргало;
- подобен функционален интегритет на металните оръдия съществува само през началната фаза на въвеждането на металообработването; по-късно металните оръдия също преминават през етап на диференциация;
- в някои от стопанските сфери на дейност каменните оръдия запазват приоритетното си значение: това се отнася за хромелните оръдия, абразивите, отчасти за каменните брадви и тесли. Това е валидно и за кремъчните кинжали със свършена бифасиална обработка и заострени ръbove, за кремъчните ножове с форма на полумесец, както и за кремъчните елементи на съставни жътварски оръдия.

Искушена съм да отбележа в този ред на мисли, че темата за кремъчните оръдия през късните епохи, познаващи метала, намира своеобразно продължение, без да бъде изчерпана, в сериозно съчинение на С. Розен (Rosen 1997).

Последният раздел „Експерименти“ съдържа 3 статии, написани в интервала 1955 - 1965 г. Те впечатляват с широтата на интересите на Семьо-

нов, провокирали конкретно експериментиране и с мащабността на експерименталните му програми. Представени са подготовката и производството на широк репертоар инструменти (от юмручни клинове до микролити), направени от различни материали (кремък, едрозърнести скали, кост, рог, дърво) и употребата им в различни операции по обработка на камък, дърво, кост, рог, керамика, зърнени култури и др. Експерименталните експедиции на Семьонов в Прибалтика и Сибир през 50-те и 60-те години на ХХ в. предоставят огромен емпиричен материал за онагледяване и осмисляне на праисторическото стопанство от неговия технологичен и продуктивен аспект. Те му позволяват да обори редица битуващи в науката

несъстоятелни схващания за отделни технически аспекти на древното производство. Две от статиите в този раздел са конкретно посветени на апробацията на археологическото експериментиране като метод за проучване и разбиране на праисторическата технология.

В науката, както във всеки творчески процес, има слаби, силни и непреходни произведения и явления. Представеното по-горе, без никакъв привкус към апологетика, може обективно да се оцени като елемент от непреходните стойности в сферата на праисторическата археология.

Мария Гюрова

Цитирана литература:

Семенов 1957: С. Семенов. Первобытная техника. - МИА СССР, 54, 1957.

Семенов 1968: С. Семенов. Развитие техники в каменном веке. Ленинград, 1968.

Семенов 1974: С. Семенов. Происхождение земледелия. Ленинград, 1974.

Rosen 1997: S. Rosen. Lithics After the Stone Age: A Handbook of Stone Tools from the Levant. Walnut Creek, London, New Delhi, 1997.

Semenov 1964: S. Semenov. Prehistoric Technology. London, 1964.

Sven Conrad. Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie. Leipzig, 2004.

Гробната релефна пластика от провинция Долна Мизия отдавна е предмет на научни изследвания. Широките интерпретативни възможности на материала мотивират непрестанния интерес към тази категория паметници. Книгата на С. Конрад е поредното проучване, посветено на надгробните плочи от провинцията за периода края на I в. пр. Хр. - началото на IV в. Предлаганата монография представлява докторска дисертация на автора към Философския факултет на Университета „Мартин Лутер“ в Хале, защитена на 22 май 1998 г. В структурно отношение книгата се състои от аналитична част, каталог на паметниците и илюстрации.

В Глава 1 (с. 1-4) авторът представя обекта на изследване, историографския преглед, методите и критериите на изследване. Още в самото начало е въведено разграничаването на стелите от гръцки и римски тип. Дадени са ясни формулировки за понятийния апарат, като е аргументирана употребата на термина стела. В историографската част, в сбит вид, са представени изследванията, свързани с визираната проблематика. Проследено е постепенното натрупване на емпирична база и динамиката в развитието на проучванията по темата. Направена е критична оценка на основните приноси и пропуски в предходните изследвания. Накрая са представени мето-

диката и конкретните задачи, които си поставя изследването.

В Глава 2 (с. 5-16), в синтезиран вид е разгледано историческото развитие на изследваната територия. Маркирани са основните репери при създаването на провинцията и нейното постепенно военно и административно усвояване. Важен акцент е проследяването на промените в граничната линия. Авторът се отнася скептично към наложилото се напоследък мнение за изместването на границата между Горна и Долна Мизия по времето на Хадриан (срв. Тачева 2000, 60-65). Обосновано, от методическа гледна точка, е възприемането на Стара планина като идеална граница между териториите на Тракия и Долна Мизия. В края на Глава 2 е направен кратък преглед на градските територии по крайбрежието и във вътрешността.

Глава 3 (с. 17-24) разглежда употребата и на други категории гробни паметници (саркофази, ари, ципуси), издигани заедно със стелите в некрополите. Обобщеното изследване на последните оценявам положително, макар да не стои като непосредствена задача за монографията. Това е пръв опит за обобщени наблюдения върху различни категории гробни паметници от Долна Мизия. Спорно е мнението на автора, че стелата на *Tiberius Iulius* (Taf. 1 I) е част от оградната стена на могила, заради конвексно оформената си лицева повърхност. Аргументирано е възприемането на руините при Лесичери като част от гробен градеж, а не като храмова постройка. Представеното графично възпроизвеждане на особените

гробни паметници от района на Никополис ад Иструм (Taf. 4, 3) все още е хипотетично и не се приема от някои учени (Bojadjev 2003, 50-51, fig. 5). Прегледът на саркофазите, гробните олтари и гробната скулптура е общ, с акцент върху тяхното разпространение и произход. В края на главата е отделено внимание на паметника при Тропеум Траяни, чиято връзка с надгробните стели е проследена в следващите глави. Ограниченият обем не е позволил на автора да представи наблюденията си върху повече аспекти на тези категории гробни паметници. За целите на книгата е постигнат баланс между информативност, обзорност и маркиране на проблемните ситуации.

Глава 4 (с. 25-34) третира критериите за датирани на гробните стели. От методическа гледна точка с основание е предпочетен комплексният метод. В повечето случаи е постигната датировка в рамките на четвърт век, която е достатъчна за целите на изследването. Последователно са проследени епиграфските данни. Направен е подробен преглед на стационараните в провинцията военни части. Уточнени са хронологическите граници при употребата на различни именни и граматични форми. В стегнат вид са представени основните хронологически възможности на гробните формули и императорските гентилни имена. Обърнато е особено внимание на палеографските изменения на надписите. Анализът е концентриран най-вече върху центровете с богата лапидарна продукция.

Типологията на гръцките стели е проследена в Глава 5 (с. 35-38). За първи път е приложен диференциран подход при анализа на материала от провинцията. При изграждане типологията на стелите авторът е взел под внимание не само формалните признаци на паметниците, но и тяхното историческо и генетично развитие. Разграничени са четири типа гръцки стели - релефни стели с проста рамка (Тип А), наискоси (Тип В), стели с дълговидно оформена рамка на релефното поле (Тип С) и неразчленени стели с фронтон (Тип D), с техните форми и варианти (Taf. 9-10). Основната форма, определяща вътрешното типологично развитие, е отделена като първи вариант. При всички варианти на гръцките стели са посочени хронологическите и териториални рамки на тяхната употреба, влиянията и тяхното развитие във времето. При много от формите е отбелязана връзката им с и произхода от вотивните паметници. Предложената от автора типология представлява изчерпателна, подробна и съобразена с особеностите на материала система. Нейното изграждане се основава на методически издържани и генетично обусловени критерии.

Следващата Глава 6 (с. 39-56) е логично продължение на предходната. Аргументирано е отделното разглеждане на т. нар. римско-дунавски тип стели. Типологията е разработена, от структурна гледна точка, съобразно утвърдени критерии (Gabelmann 1972, 70-71; Pflug 1989, 30-31; Faust 1998, 40-42). С. Конрад определя 10 типа стели, с

форми и варианти (Taf. 11-13), отразяващи едновременно многообразието и стандартизацията на надгробните плочи. Медальоните (Тип XI) и сменените стели (Тип XII) са отделени като особени форми. Според най-важния, обединяващ признак, плочите са разделени в три големи групи: стели с рамка (Тип I-IV), стели-едикули (Тип V-VI) и неразчленени стели (Тип VII-X). Всеки тип е дефиниран с основна изходна форма, деривати и варианти. Уеднаквяването на типологичните критерии при подреждане на различните групи позволява дори предвиждането на незасвидетелствани форми сред изследвания материал. Авторът отделя внимание и на рамката, като основен, обединяващ признак. Създадената от С. Конрад типология представлява първият опит за комплексно обхващане на огромния гробен материал в една достатъчно гъвкава и същевременно адекватна типологична система, притежаваща неоспорима функционалност. Нейното разработване е резултат от внимателното и задълбочено изследване на особеностите на материала при съобразяване с неговия амбивалентен характер.

Глава 7 (с. 57-70) разглежда различните аспекти на иконографската тема *coena funebris* в Долна Мизия. Обърнато е внимание на произхода на сюжета, пренасянето му в гробната сфера и причините за популярността на изображението. При изследването на релефите акцентът е поставен върху стиловите и иконографски изменения, както и върху изграждането на надеждна хронология. Визираните промени са проследени отделно за крайбрежните градове, лимеса и вътрешността на провинцията в обособени хронологически рамки. Аргументирано е влиянието на локалната елинистическа традиция и са посочени основните центрове на влияние - Бизантион, Кизик, Самос и т.н. С. Конрад отбелязва зависимостта на количеството гробна продукция от социално-икономическите условия. Чрез детайлен анализ авторът разграничава няколко стилови групи с влияния от различни центрове. Обосновано е развита тезата за създаване на схема на „погребално угощение“, типична за Одесос, чрез комбинирането на различни стилови и иконографски елементи от началото на II в. Застъпено е мнението за самостоятелното развитие на тези релефи в града поне от средата на II в. Изведени са важни стилови наблюдения, имащи отношение към хронологията на паметниците, както и към тяхната репрезентативна стойност. В продукцията на Томи е отбелязано ранното въвеждане на портретни изображения в релефите с *coena funebris*. Сюжетът е слабо застъпен в Хистрия, за което основателно са потърсени исторически причини - нападението на костобоките, предизвикало настъпването в града на охранителна военна част. Нейното присъствие обуславя преориентацията на художествената продукция към римски модели. При анализа на сюжета от вътрешността на Долна Мизия и по лимеса е констатирано ограниченото разпространение на характерната

за западните провинции схема. В зоните на концентрация на подобни релефи е установено преимуществено гръцко влияние от понтийските центрове или Тракия. Важен е изводът, че този сюжет е предпочитан от цивилните граждани. Анализът на релефните изображения с „погребално угощение“ се отличава с детайлност и прецизност. Постигнати са съществени резултати в стилово-хронологическото подреждане на паметниците при отчитане на съответните влияния. Смятам, че по-задълбоченото изследване на социалния и символен аспект на сюжета не би било излишно, макар да не е формулирано като непосредствена задача от автора.

В Глава 8 (с. 71-78) са разгледани конните изображения върху надгробните плочи от Долна Мизия. В началото е проследена художествената традиция на сюжета от елинистическата епоха в понтийските градове. Маркирани са основните моменти в произхода на изображението от вотивния релеф в гръцкия свят. Особено внимание е отделено на плочите от Одесос, явяващи се преки продължители на предримската традиция. Проведен е подробен стилистичен анализ на конните изображения, като са маркирани важни хронологически репери и композиционни промени. В иконографско отношение е проследена употребата на сравнително малко типове и варианти. Обърнато е внимание на връзката между антикитично поставените конници и Диоскурите, като са потърсени и аргументи от различен характер. Интерпретацията на символната стойност на конната фигура е концентрирана основно върху желанието за херойна епифания на починалите. Макар с известни уговорки, тази интерпретация се приема от автора и за конните паметници на военни лица. Специално внимание е отделено на стелата на *Iulius Satorio* (№ 485), която в иконографско отношение следва западни модели. Основателно е отбелязана символната и изразна сила на конното изображение независимо от неговата професионална окраска. Подобно на *coena funebris*, конната фигура притежава многопластова семантична стойност, чието разбиране не може да бъде сведено до една или две конкретни прояви. Поради тази причина е необходимо обособено разглеждане на символичния аспект на темата в отделна част. Освен предложените, съществуват и други възможности за интерпретация на образа. Не е коментирана връзката на конните релефи с многобройните вотивни паметници на т. нар. „Тракийски Херос“. Игнорирана е зависимостта между възрастово-статусната позиция на починалия и изборът на конен релеф. Още М. Кремер определя конните стели като паметници на починали младежи (Cremer 1991, 55-70). Сред материала от Долна Мизия, според мен, съществуват достатъчно примери, подкрепящи, именно, тази интерпретация. Коректно е да бъде отбелязана възможността за нейното съществуване при анализа на конните релефи. Не е достатъчно обосновано и твърдението, че дори

и върху паметниците на военни лица конната фигура запазва като цяло характер на херойна епифания. Достоинството и гордостта от военната служба винаги са силен мотив за нейното представяне върху гробните плочи с помощта на различни средства. Неслучайно, както подчертава и С. Конрад, военните лица рядко избират изображението на „погребално угощение“ върху гробните си плочи, докато техният брой при стелите с конници е значителен. Този факт не може да няма отношение към войнската принадлежност на починалите. По-коректно, според мен, би било твърдението за представянето на последната с помощта на гръцката иконография. Нейното преобладаване е обусловено, от една страна, от доминацията на гръцката художествена традиция в съответните центрове, а от друга - от елинската културна принадлежност на майсторите.

В Глава 9 (с. 79-82) са проследени особеностите на следващия изобразителен сюжет. Употребата на стоящи и седнали фигури основателно е свързана с елинистическата художествена традиция в понтийските градове. Маркирани са важни влияния от Бизантион и Смирна. Доколкото е възможно на базата на наличния материал, са проследени техните стилови и иконографски особености. По подобен начин и тук една по-обстойна интерпретация на символната и репрезентативна стойност би допълнила съществено анализа на останалите аспекти на изображенията.

В Глава 10 (с. 83-86) е засегнато развитието на портретните изображения в гробния релеф на Долна Мизия. Проследено е хронологическото развитие на портретните изображения. Изтъкната е спорадичната им употреба в I-II в., ограничена само до някои важни военни и градски центрове. Вниманието на автора е концентрирано върху продукцията на столицата Томи, съвсем оправданно. В този център е засвидетелствано проникването на портрета по времето на Флавиите. Особено внимание е отделено на медальона от Ескус, като важен репер за навлизането на портрета в репертоара на ателиетата по Дунав. Чрез детайлен анализ на стиловите му особености авторът аргументира изработването му под келтско влияние. За художествената продукция на II в. е проследено преобладаването по-скоро на източноевропейското портретно изкуство. През III в. е отбелязано нарастване на портретната продукция при рязко снижаване на нейните художествени качества. За сюжета бюст не е предложена съответната оценка на символната и репрезентативна стойност, подобно на предходните глави.

В Глава 11 (с. 87-92) са анализирани останалите релефни сюжети. Маркирано е различното отношение към професионалните изображения при гръцките и римски стели. В рамките на тази глава е акцентирано върху войнишките изображения, които представляват и най-голям процент особено през III в. Последните са идентифицирани като войници от помощни части. Отделено е внимание и на различни знаци и символи, показ-

ваши войската принадлежност на починалите. Подробно са разгледани и гладиаторските релефи, представляващи следващата по важност и количество категория. Уместно е изтъкнат източногръцкият характер на изображенията, както и връзката на гладиаторските игри с императорския култ. Отново Томи е изявен като център с най-много подобни релефи. На базата на изследваните гробни паметници е показано провеждането на гладиаторски борби в Томи, Одесос, Марцианополис и Дионисополис.

Отделните елементи и символи от гробната символика са анализирани в Глава 12 (с. 93-98). Изтъкната е силната роля на гръцкото възприятие в областта на гробното изкуство. Проследяването на символичната стойност и разпространението на отделните мотиви и елементи е извършено чрез обединяването им в групи. За всеки символ е потърсена семантичната и репрезентативна стойност, както и връзката му с гробната стела. Важен принос е извеждането на мотива „сър с израстващи от него ластари“ от долния фриз на паметника при Тропеум Траяни. Идентификацията е подкрепена с наблюдения върху хронологията и териториалното разпространение на мотива.

Някои допълнителни аспекти на гробните стели от Долна Мизия са разгледани в Глава 13 (с. 99-100). Проследени са наличните данни за материала, от който са изработени гробните плочи. За част от понтийските паметници е предположен малоазийски произход. Останалите стели показват употребата на местен камък, най-вече варовик. Проследени са и етапите от изработката на стелите. Важни са наблюденията за изписването на някои надписи само с боя, както и за гравирването на надписа след издигането на плочата върху гроба. Направен е обобщен преглед на оскъдните данни за оцветяване на надгробните плочи, като е застъпено мнението за оцветяване предимно на отделни техни части.

Глава 14 (с. 101-110) засяга аспекти, свързани с хората, които издигат надгробните плочи. На базата на данните от надписите са проследени правното положение и етническата принадлежност на починалите. Съответните резултати са изведени в таблица. Потвърдено е силното присъствие на малоазийски преселници, както по крайбрежието на Понта, така и във вътрешността. Отбелязана е особената позиция на столицата Томи, където е засвидетелствано и наличието на много лица с римско гражданство. Този факт е обяснен със засиленото присъствие на военни и административни функционери. Социалният статус на разглежданите лица показва принадлежност преимуществено към средния провинциален слой, състоящ се до голяма степен от търговци, занаятчии и дребни земевладелци. При анализа на военните лица е в сила подобно наблюдение: стели издигат основно легионерите и средните военни чиновници (*centuriones, principales*). Обърнато е внимание и на данните за роби и ос-

вобожденци. Съществено допълнение към тази глава би представлявало изследването и на семейните отношения и полово-възрастовите зависимости, свързани с различната степен на лична репрезентация.

Заклучителната Глава 15 (с. 111-112) представя в синтезиран вид основните изводи от изследването на паметниците. Аргументирано е твърдението за наличието на ателиета в повечето градове и военни лагери. За Одесос, Томи, Нове и Ескус дори е предположено функционирането на повече от едно ателие през определен период от време. Без да подлагам на съмнение казаното, смятам, че за голяма част от центровете в провинцията може да се говори не за ателиета, специализирани в производство на надгробни плочи, а по-скоро за такива, изработващи различни категории лапидарна продукция. При типологическото развитие на римските стели отново е подчертано влиянието от областта на Средния Дунав. Посочени са и центровете, участвали пряко в създаването на ателиета по Долен Дунав. Авторът застъпва схващането, че само до началото на II в. може да се говори за „койне данубиана“. След това провинциите развиват собствена художествена култура. При анализа на релефната украса отново е подчертано влиянието на северозападна Мала Азия. Показан е хетерогенният характер на релефните изображения върху стелите от Добруджа и северния предбалкан. По отношение на социалните измерения на стелите от Долна Мизия отново е изтъкната принадлежността им към средните цивилни и военни слоеве. В края на аналитичната част е прибавен обширен списък на използваната литература и употребените съкращения на корпусите и периодиката (с. 113-123).

Втората част от книгата е каталог с коментар на разглежданите в главите паметници (с. 126-266). Той е организиран на географски принцип. Обхванати са 526 цели и фрагментирани надгробни плочи. Огромното количество събран и анализиран материал позволява на С. Конрад успешно да допълни и коригира предходните изследвания по темата. В края на текстовата част на каталога са изведени необходимите показатели за местонамирането и съхранението на паметниците, както и препратките към използваните корпуси.

Илюстративната част се състои от 140 табла. Типологията на стелите е представена графично в 5 табла, осигуряващи лесна и бърза ориентация в предлаганата типологична система. Териториалното разпространение на най-важните типове стели и основните релефни изображения е илюстрирано с 8 карти. В края на книгата е приложена карта с местонамирането на плочите. На табла от 22 до 140 са представени фото изображенията на разглежданите надгробни стели. Подреждането на паметниците не е извършено по каталожни номера, което създава известна трудност при ползването на фотосите, но дава възможност за нагледно проследяване на развитието на релефните сюжети и форми стели.

Свен Конрад е събрал и анализирал в монографичния си труд огромен по обем материал от цялата провинция Долна Мизия. Въпреки наличието на траен научен интерес към темата, изследването представя един нов, качествено различен подход към материала. Изградена е детайлна типология на гробните плочи, която може да служи като еталон за бъдещите проучвания в тази област. Създадена е надеждна хронология на паметниците, базирана върху комплексни данни. В подробности е проследено стилово развитие на гробния релеф, което предоставя основа за сравнения и надеждно датирание. Предложена е адекватна интерпретация на символиката на

релефните сюжети и елементи, като са изведени и много нови и важни наблюдения. Обърнато е внимание на социално-статусната и етническата характеристика на собствениците на гробни плочи. Анализът на стелите от Долна Мизия е проведен динамично в рамките на историческия, военно-политическия и административен контекст, което спомага за по-пълното и правилно интерпретиране на феномена. В заключение бих подчертал, че книгата на С. Конрад „Надгробните плочи от Долна Мизия“ представлява комплексно изследване с безспорни научни качества.

Марио Иванов

Цитирана литература:

Тачева 2000: М. Тачева. Северната граница на провинция Тракия до 193 г. - В: М. Тачева. Власт и социум в римска Тракия и Мизия. София, 2000, 58-78.
Boyadjiev 2003: S. Boyadjiev. Essai de classification typologique de l'architecture funéraire en Moesie et en Thrace au 2e - 6e siècle. - *Archaeologia Bulgarica*, 2003, 3, 43-76.
Cremer 1991: M. Cremer. Hellenistisch-römischen Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien, 1. Mysien. Asia

Minor Studien, 4. Bonn, 1991.

Faust 1998: W. Faust. Die Grabstelen des 2. und 3. Jh. im Rheingebiet. *Bonner Jahrbücher*, Beiheft 52. Köln, Bonn, 1998.

Gabelmann 1972: H. Gabelmann. Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein. - *Bonner Jahrbücher* 172, 1972, 65-140.

Pflug 1989: H. Pflug. Römische Porträtstelen in Oberitalien. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie. Mainz, 1989.

Alexander Fol, Jan Lichardus (†), Vassil Nikolov (Hrsg.). *Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus.* Mainz, 2004.

От 23 юли до 28 октомври 2004 г. в Художествения и експозиционен център на Федерална република Германия в Бон беше открита изложба *Траките. Златното царство на Орфей*. Както и при други изложби, осъществявани в чужбина, и тази е съпътствана от издаването на каталог на показваните експонати с обширна текстова част по темата на изложбата.

Освен стремеж да бъдат представени най-новите достижения при изучаването на тракийското наследство, допълнителен повод за осъществяването на изложбата беше и ознаменуването на 20 години българо-немско сътрудничество в археологическите проучвания в микрорайона на Драма, Югоизточна България. За голямо съжаление събитието не можа да бъде дочакано от починалия през пролетта на 2004 г. проф. Ян Лихардус, дългогодишен ръководител от немска страна на проекта Драма, човек с огромни заслуги за развитието на българо-немското научно сътрудничество в областта на археологията.

В началото на 2005 г. получих възможността да разгърна богато илюстрирания и чудесно оформен от полиграфическа гледна точка ката-

лог. Структурно той е разделен на 7 основни части, съпътствани от *Предговор* (Венецел Якоб), *Въведение*, очертаващо насоките за науката тракология в началото на XXI в. (Александър Фол) и *Заключение* (Александър Фол).

Седемте раздела са озаглавени: 1. *Праистория*, 2. *Микенска Тракия*, 3. *Царски династии*, 4. *Богове*, 5. *Вяра и култ*, 6. *Тракийското техне*, 7. *Тракия Романа*.

Първият раздел е посветен на праисторията (Васил Николов, Калин Порожанов, Ян Лихардус). В обзора за археологическите култури на първите земеделци в днешните български земи (Васил Николов) е представен стегнат преглед за периодите на неолита, халколита и ранната бронзова епоха. С оглед на срещания се разнобой в научния апарат, използван от различните автори в каталога, В. Николов се спира на по-сполучливия вариант за представяне на наличните становища и съответната специализирана литература, в която те са застъпени. В текста не са цитирани конкретни автори, а в общата библиография в края на каталога е направена сравнително представителна извадка от публикации на утвърдени автори като Г. Георгиев, В. Миков, П. Детев, Х. Тодорова, Р. Катинчаров, А. Радунчева, С. Чохаджиев, К. Лещаков, самия В. Николов и др. По този начин на читателя е предоставена

възможността сам да избира откъде да почерпи допълнителна информация, без задължително да му се натрапват едни научни становища за сметка на други. Въпреки положителните страни на това изложение не съм убеден доколко в една изложба, която е замислена тематично като *Златното царство на Орфей*, е необходимо и оправдано присъствието на праисторическа част, която да предхожда изложението за тракийския период. Нещо повече, между периода на неолита и халколита, и тракийската култура в българските земи едва ли може да бъде търсена друга приемственост освен чисто териториална (въпреки отделни твърдения в рамките на каталога, за които ще стане дума по-долу). Може би основание за поместването на този текст в каталога са проучванията при Драма, при които водещо място има праисторията.

Втората част от раздел *Праистория* е назована „Индоевропейците в Евразия“ (Калин Порожанов). В рамките на едно стройно, като структура, изложение е направен кратък обзор на климатично-географските условия, на археологическата изворова база, на ономастиката и на културно-историческото и етническо развитие в географския ареал, който се свързва с тракийското културно наследство. Към текста могат да бъдат отправени критики. Частта определена като „Археологически структури“ или „Археологически източници“ (в зависимост от превода), всъщност, е лишена от конкретност и се ограничава до преразказ и кратко описание на общи за Средиземноморието и за европейския Югоизток културно-исторически процеси, както и до сбито предаване на хронологията и периодизацията за днешните български земи от ранната бронзова до желязната епоха. С оглед на наличната изворова база трудно може да се приеме твърдението на автора, че „консолидирането на тракийския етнос може да се установи по археологическия материал към края на халколита“ (с. 34). Същата висока степен на хипотетичност има и изказаното становище, че същинският ресурс на тракийската диаспора е неолитното население. Да се изказват подобни твърдения означава да не се държи сметка за немалкото хиатуси и кризи в обитаването, фиксирани до края на III и първата половина на II хил. пр. Хр. Връзката между високоразвитата халколитна култура в района на Варна и населението, обитавало Югоизточните Балкани две хиляди години по-късно, към днешната дата е по-скоро пожелателна, отколкото доказуема.

Последната част от раздел *Праистория* е посветена на българо-немските проучвания в микро-региона на Драма (Ян Лихардус, Александър Фол, Людмил Гетов, Франсоа Бертемез, Рудолф Ехт, Йохен Кубиниок, Илия Илиев). Това е частта от каталога, която като конкретност, яснота на изложението и теренна аргументация има най-много достойнства. Впрочем, тази обособеност е загатната и в рецензията на Стронк (Stronk 2005).

От гледна точка на представяне на резултатите от конкретни теренни проучвания за един сригително малък район подобно различие е разбираемо, но въпреки това остава впечатлението за трудно вписване в общата концепция на каталога и в научния подход, демонстриран в повечето от останалите текстове.

Вторият раздел е наречен *Микенска Тракия* (Валерия Фол). В началото на текста авторката предлага кратък обзор за културните процеси, които се развиват в Източното Средиземноморие и Предна Азия през II хил. пр. Хр. Въпреки някои неточности (да се твърди, както това е направено на стр. 113, че от XVIII в. пр. Хр. великите държави разполагали в армиите си с конници, освен с колесници, е несериозно!) в тази уводна част е потърсен обоснован преход към проблематиката на късната бронзова епоха в тракийските земи.

На стр. 95 откривам твърдението, че „историко-типологичното понятие „микенска Тракия“ е употребено за първи път от проф. Фол през 1972 г. Не знам защо, но през последните десетилетия колегията на българските траколози упорито отказва да си припомни, че терминът „Микенска Тракия“ е употребен и въведен в научно обращение за първи път от проф. Богдан Филев през далечната 1920 г. (Филев 1920). И ако до 1990 г. тази частична амнезия можеше да бъде обяснена с идеологическо-политическата забрана, наложена върху името на проф. Филев, то за времето от 1990 г. насетне няма разумно обяснение. Считам, че проф. А. Фол има достатъчно заслуги за българската наука, за да се създават допълнителни митове, които по-скоро правят лоша услуга на високия му научен авторитет.

Не може да бъде прието сериозно и твърдението, че „в археологическата реалност от Варна до Вълчитрън между края на халколита и бронзовата епоха в тракийските области мълчанието все пак се нарушава от тракийските етноними, теоними, антропоними и топоними от таблички с линеар Б, произхождащи от Кносос, Микена, Пилос и беотийска Тива“ (с. 96). От гледна точка на датата на посочените източници мълчанието със сигурност остава меродавно за един период от над две хиляди години, а ако се вземат под внимание най-новите интердисциплинарни датировки за Варненския халколитен некропол, то става дума за почти три хиляди години хиатус. Подобни твърдения могат да бъдат квалифицирани като екстраполация и изкуствени опити да бъдат подведени под общ знаменател всички златни (или от благороден метал) находки, открити в днешните български земи.

В стремежа да се обясни същината на царската власт в микенския културен кръг изложението на В. Фол е получило по-скоро концептуална насоченост, но е пострадало откъм фактологическа подкрепа и не носи нищо ново. Аргументацията за пореден път не излиза извън рамките на Омировия епос и коментар на Вълчитрънското съкровище. В този смисъл, например, е пропус-

ната възможността да се подкрепи твърдението, че „царете от микенска Тракия могат да бъдат установени най-ясно при устието на Нестос и западно от него“ (с. 97) с актуални и конкретни теренни резултати от последните 10 години именно от районите на Места и Струма с обекти като Сандански, Кайменска чука, Копривлен и др. (Стефанович, Кулов 2001; Александров 2002).

Третият раздел, *Царски династии*, е представен с текстовете „Тракия и ранните велики държави“ (Кирил Йорданов), „Одриската държава“ (Кирил Йорданов), „Войни и въоръжение“ (Диана Димитрова) и „Царски градове, резиденции, храмове и селища в предримска Тракия“ (Любава Конова). От гледна точка на вътрешната структура последните два текста ми се струват не добре формулирани и аргументирани. Читателят остава с впечатлението, че въоръжението и военното дело са свързани единствено с царските династии и висшата аристокрация, както и, че селищните структури са обвързвани единствено с царската власт.

Първите две части на раздела могат да бъдат разгледани заедно. В текста, предложен К. Йорданов, като обем и проблематика са засегнати в напълно достатъчна степен българските и чужди научни постижения в областта на политическата история през последните десетилетия. Авторът се е спрял (с малки изключения) и на посочения по-горе по-сполучлив начин за представяне на научната книжнина, а именно - обща библиография. В нея е направена добра подборка на автори като Г. Кацаров, Г. Михайлов, А. Фол, М. Тачева, Д. Попов, К. Порожанов, самия К. Йорданов и др. В интерес на истината трябва да отбележа, че що се отнася до текста за Тракия и ранните велики държави, К. Йорданов е един от малкото автори на каталога, който е показал и добро познаване на съвременната чужда литература.

Във „Войни и въоръжение“ като положителен момент със сигурност могат да бъдат изтъкнати богатите лични теренни наблюдения на Д. Димитрова, които очевидно са намерили място в текста. Основните ми забележки са насочени към начина на цитиране и към някои от изказаните твърдения. Съждението, че „въз основа на ценността на материала металните оръжия са били достъпни само за царя и аристокрацията“ (с. 127) не издържа на научна критика, още повече за период, в който достъпът до желязо, мед и бронз не е бил ограничен. Становището, че поради ценността на метала често гробове с представително въоръжение се интерпретират като царски или аристократични, е по-скоро проблем на интерпретаторите, отколкото на материала, обект на изследване. Ако изходи от презумпцията, че металните оръжия са достъпни само за царя и аристокрацията, непредубеденият читател би следвало да очаква, че или останалата част от войните са въоръжени само с лъкове и прашки (в случай, че тежестите не са оловни и

върховете на стрелите не са бронзови), или че многобройните тракийски армии, за които се говори в началото на текста на Д. Димитрова, са били само от аристократи. Може би тази логическа неяснота се дължи на структурата на текста, в който накратко са представени основните типове и видове въоръжение, но няма анализ (освен кратко изброяване за видовете войски в армиите на тракийските царе) (с. 132) на характерните особености при различните войни и начините на водене на бойни действия, както предполага заглавието.

Друга забележка следва да бъде отправена по отношение на цитирането. Авторката се спира на конкретно посочване по публикации и находки. След като е избран такъв подход, редно е автори като В. Василев (с основни приноси за изучаването на тракийското въоръжение) да бъдат споменавани с тяхното собствено име, а не резултати от техни проучвания да бъдат цитирани по едно помощно помагало за студенти (Китов, Агре 2002), чиято стойност е спорна (Гоцев 2003). Впрочем, В. Василев е напълно игнориран от общата библиография. Не става ясно защо едни автори са назовавани с техните конкретни приноси (Китов, Буюклиев), а за други, (Василев 1980; Църков 1994; Торбов 1997; Торбов 2000 и др.), някои от които имат съвсем актуални нови публикации, включително и защитени дисертации по проблематиката, да се прави изключение.

Последната част от раздел *Царски династии* е озаглавена „Царски градове, резиденции, храмове и селища в предримска Тракия“ (Любава Конова). Авторката отделя значително внимание на социокултурното понятие град, както и на основните черти при формиране на „дворцовото стопанство“ в Средиземноморието и Предна Азия. Проследени са най-ранните процеси на централизация, които по археологически път могат да бъдат установени в понтийската зона, макар да не е ясно какво е общото между тях и тракийското общество от късната бронзова и желязна епоха. В крайна сметка след като се връща към основната тема на изложението си, Л. Конова достига до твърдението, че селищната система през късната бронзова епоха се променя и от по-ранните селищни могили се преминава към изграждане на селища на трудно достъпни, укрепени места, както и към, евентуално (?), прилежащи към тях агломерации, в близост до водоизточник (с. 135). Читателят научава, че провеждането на археологически разкопки на такива места е трудно осъществимо, но данните, които се придобиват от топографията на местността и от обследването на терена позволяват да се предположи, че и там характеристиките са идентични с тези в континентална Гърция и островите. Не става ясно защо в Егейското пространство археологическите разкопки са напълно възможни, а в България не са. Но пък явно това не е толкова важно, след като и без теренна интервенция високо квалифицира-

ните български специалисти могат да направят съответните изводи.

Обединяващото звено между дворец и храм се дава въз основа на разкопките в Пловдив и Кабиле. Информацията, че върху възвишенията на Небетепе е открита царска резиденция-мега-рон, в която са разкрити култови огнища очевидно не е съобразена с факта, че при една от тези есхари става въпрос за научна фалшификация (Кисьов 1996), която беше обект и на заниманията на междуведомствена комисия. За сметка на това връзката между власт и култ при Кабиле изглежда сигурна, а на новината, че за единия от двата разкрити храма на акропола се предполага, че е дълго търсеното светилище на Артемиде Фосфорос най-много ще се радват проучвателите на обекта. Микенска представа за укрепен владетелски център е открита и при Свещари, което с оглед на сравнително краткия живот на града от края на IV до средата на III в. пр. Хр. е забележително.

След като приключих с прочита на раздела, който би трябвало да е свързан със селищните структури в Предримска Тракия, останах с впечатление, че в информацията за проучвания на тракийски селищни обекти за последните 25 години, с която авторката разполага, има съществени пропуски. Не мога да си обясня по друг начин пълното непознаване на най-новите резултати в областта на селищната археология. Няма нищо казано за къснобронзовите обекти при Кайменска чука и Копривлен (Стефанович, Кулов 2001; Александров 2002), а тяхното познаване само би подкрепило опитите на Л. Конова да открие „микенската връзка“ в Тракия. Липсват напълно селищни обекти (някои с много висока степен на проученост) като Перник (Чангова 1981), Васил Левски (Кисьов 1994), Копривлен (Божкова, Делев 2000; Божкова 2002), Халка Бунар (Тонкова 2002). Доста остарели и поспестени са познанията за Сборяново, при положение, че през последните години има поне 3 нови публикации, които могат да бъдат използвани (Стоянов 1996; Стоянов 1997; Stoyanov 2003). Впрочем, това далеч не са всички новопроучвани селища. Липсва поглед и върху обобщаващи научни работки, които се вписват напълно в проблематиката, с която авторката на тази част от каталога се е нагърбила (Чичикова 1985; Домарадски 1998; Гоцев 1992; Gozev 1997; Stoyanov 2000; Попов 2002 и др.). Би могло да се очаква, че след като се говори за резиденции евентуално може да се срещне, заедно с позоваване на конкретната публикация, името на учения, допринесъл съществено за въвеждането на терминологията, тясно свързана с този дял от проблематиката на тракийските селищни структури (Димитров 1958). Особено неравнодушен и силно възмутен съм от начина, по който е цитирана информацията за емпорион Пистирос - анонимно и свенливо с името на сборника („Пистирос и Тасос“), издаден в Ополе! Този обект има проучвател и проуч-

вателят си има име! Казва се Мечислав Домарадски. Направил е прекалено много за българската наука и за селищната археология в частност, за да си позволява някой да ползва резултатите от труда му, без да цитира коректно името му. Елементарната професионална етика го изисква! За Пистирос има многобройни публикации, включително и в чужбина, и дори човек да не е съгласен с предлагани хипотези и анализи, редно е да се цитира коректно (Домарадски 1995; Домарадски 1998; Bouzek, Domaradzki, Archibald 1996; Bouzek, Domaradzki, Archibald 2002).

Ще се спра по-подробно и на приложената към текста карта, която също търпи значителни критики, и която е симптоматична за някои основни слабости в предлагания картен материал в рамките на каталога. Съгласно надписа под картата тя представя „Селища, некрополи и светилища от бронзовата епоха до римската императорска епоха“. Ако спазва точно приложената легенда, професионалният читател ще достигне до изненадващи нови познания. Със синя точка са отбелязани гръцките колонии, а с червена гръцките метрополии. От легендата разбираме, че метрополии са Амфиполис, Пидна, Мароней..., а във вътрешността на страната такива селища са Ускудама, Виза, Берое, Кабиле, Севтополис и пр. Най-новите резултати всъщност се отнасят до днешна Северна България, където са локализираны гръцките метрополии Дуранкулак, Капиново и Балей. А южно от днешния град Русе е открита нова гръцка колония с име Александрово (вероятно свързана с похода на Александър III от 335 г. пр. Хр.?). Като се вземе предвид географската близост би могло да се предположи, че колонията Александрово е основана от метрополията Капиново, намираща се само на стотина километра в южна посока. От гледна точка на зададената в легендата хронологическа граница (до римската императорска епоха) към гръцките метрополии безапелационно са били присъединени и Сердика, и Пауталия. Впрочем, Пауталия като цяло има нерадостна съдба в рамките на каталога. В картата на с. 137 тя е на мястото на Перник, в картата на с. 312 е назована Дауталия, а в картата на с. 325 вече носи името Пауталия. Тези разночетения и демонстрираната географска неустойчивост на селището по отсечката Драгичево - Невестино биха могли да обяснят защо до ден днешен прословутият племенен център на дентелетите все още не е локализиран. Недоразумения, като изброените по-горе далеч не са единствените в картата, но по-добре да оставя любознателния читател да се позабавлява сам.

Нямам представа на какво се дължат тези и много други подобни грешки в картния материал, приложен към редица от текстовете в каталога, но очевидно е липсвала координация при редактирането, а и редакцията на картите в много случаи е свършена некачествено.

Четвъртият раздел се нарича *Богове* и съдържа две части.

Първата от тях е „Тракийската орфика или два пътя към безсмъртието“ (Александър Фол). Авторът е предал в синтезиран вид резултатите от дългогодишните си изследвания и многобройните си публикации в тази област. Очевидно в този текст се съдържа идейното ядро, около което гравитират повечето от текстовете в рамките на каталога. Изложени са анализите на автора за култа към Великата богиня майка и нейния син, дуалната представа за бога, имената, функциите и значенията на божествената двойка, образувана от богинята майка и нейния син и пр. В края на текста са направени обобщения за тракийската орфика, като вяра и за двата култови пътя към безсмъртието.

Към снимковия материал, който е приложен към текста, могат да бъдат отправени известни критики. Единствено за първата снимка е указано, че „Фотографиите в това есе показват тракийските скални и пещерни светилища в района Тангарда“ (с. 178). Другите снимки са останали без текст и за читателя не става ясно какво точно представляват структурите, които са заснети.

Втората част от раздел *Богове* е „Трако-фригийски контакти“ (Мая Василева). Както и за автора на първия текст в този раздел и за Мая Василева може да бъде казано, че проблемът, по който е писала, отговаря напълно на нейната професионална ориентация и опит. Между другото, авторката на текста е една от малкото, в каталога, които не само не са показали избирателно цитиране, а са демонстрирали и много добро познаване на новата чуждоезична литература по избраната проблематика.

В основата на изложението е информацията за наличието на родствени връзки между траки и фриги, която се открива в писмените извори. Накратко е изведено актуалното от областта на лингвистиката. Потърсени са аргументи за родствените черти между траки и фриги, като съставни части от микенското койне, за общото в техния пантеон, обществена структура и пр. Поне за мен на голяма част от тези съждения им липсва достатъчна археологическа аргументация (конкретно от българска страна). На много от обектите, които са представени на снимковия материал или са визирани в текста, все още няма теренна интервенция или, ако има такава, тя не е публикувана.

Петият раздел на каталога, наречен *Вяра и култ*, е разделен на две части. От структурна гледна точка неговото обособяване е излишно и той може спокойно да бъде обединен заедно с предходния раздел *Богове*. В началото на първата част „Митичната и легендарна Тракия“ (Елка Пенкова) се прави уточнението, че при своите контакти със съседите гърците често обличали във формата на митове и легенди това, което възприемат от действителността (с. 203). Веднага след това започва обстойно изложение върху тракийския пантеон, основните персонажи в него и върху тракийската орфика, като цяло осно-

ващо се върху трудовете на проф. Фол и проф. Маразов. Анализите с малки изключения се опират върху отделни съдове от Рогозенското съкровище. Не става ясно дали целта на текста е да запознае читателя, в синтезиран вид, с информацията, която се открива за Тракия в митологията, с някои от известните легендарни персонажи (част, от които са изброени в началото на текста) или с предполагаемия генезис и пътища, по които е достигнала тази информация до нас. Остава по-скоро впечатлението, че главната цел е да бъдат разкрити на читателя основните принципи на тракийската орфика. Всъщност много от казаното се повтаря с прочетеното в оригинал в предходната глава, няколко страници по-горе.

Втората част от раздела се нарича „Светилища“ (Валерия Фол). Водещо място е отредено на мегалитните паметници. След кратко изложение, в което се посочва географският ареал на разпространение и датировката в различни части на Европа на мегалитната култура, (в частност за егейските острови от средата на II до средата на I хил. пр. Хр.) авторката изказва становището, че подобно датиране указва само кога съоръжението е използвано за последен път, но всъщност то е по-ранно. За съжаление силното желание за датиране по-рано от късната бронзова епоха (с. 213) трудно може да бъде удовлетворено от гледна точка на вече немалобройните теренни резултати, които подкрепят датирането на мегалитни паметници в Тракия основно през ранножелязната епоха. В случая бих посочил резултатите на колегите Георги Нехризов и Даниела Агре. Последните проучвания показват ясно, че конвенционалната интерпретация на долмените като гробници, а често и като родови гробници, има далеч по-сериозни основания за съществуване в сравнение със стремежите да се натоварват долмените с допълнителни култови и астрономически функции. Разбира се, че едно гробно съоръжение е свързано с култа, но това все още не го прави светилище. Казаното по-горе е по повод споменаването на долмените (правилно отбелязани като най-многобройните мегалитни паметници в Тракия) в текст, в който би трябвало да се говори за светилища. За сметка на присъствието на долмените може да бъде отбелязано отсъствието на съвсем актуални и важни за темата „светилища“, нови обекти, какъвто например е откритият и проучен кромлех при Долни Главанак (Nekhriзов 2000). Тук е мястото да кажа, че селективното четене, отказването да бъдат цитирани други публикации освен собствените и явното несъобразяване със становището на проучвателите на дадени обекти е основен недостатък и на този текст от каталога. Подобен е примерът със снимката (с. 215), на която е даден „хероонът Мишкова нива“, при Малко Гърново, Югоизточна България.“ Не е обяснено какво прави снимката на гробница, чиито характеристики и датировка ясно са отправени с теренни аргументи от страна на проучвателя в римската епоха (Delev 1985, 77-

79), в текст, който се занимава (или би трябвало) със светилищата от предримския период. Кръгът на специалистите, които работят по проблемите на мегалитните паметници и скалните светилища не е никак малък (Делев 1982; Делев 1982а; Кисъв 1990; Domaradzki 1994; Нехризов 1994; Nekhrizov 2000 и др.) и присъствието поне на някои от тях, пък макар и в рамките на общата библиография, би било от полза.

В крайна сметка от подобен подход е пострадало съдържанието на текста, тъй като от гледна точка на категориите светилища в изложението са представени само скални светилища (и то в непълнен от гледна точка на различните типове паметници вид - б.а.) и подмогилни съоръжения, които са интерпретирани като култови. Налице са съществени структурни и информационни пропуски, които е можело да бъдат запълнени от вече налични обобщаващи публикации (Domaradzki 1994) или от нови публикации за отделни паметници (Балканска 1998). В изложението липсват и актуалните ямни светилища, все по-широко представени през последните години (Георгиева 1991; Бонев, Александров 1993; Балабанов 1999; Вълчева 2002; Топкова 2003 и др.). Ако авторката беше прегледала проучванията в Драма, част от този каталог, щеше да се убеди, че ямен комплекс има и там.

За сметка на тези пропуски читателят получава нова порция от „свещеното орфическо учение“ (с. 220).

В текста се срещат и откровено неверни твърдения, като това, че скалните ниши са обърнати само на юг (с. 214). Предполагам, че всички ниши, които са издълбани не точно от юг, но пък са съобразени със съответната идеологическа доктрина, могат категорично да бъдат считани за ниши с южно изложение. Всяка издълбана от запад, север или изток и обърната на юг скална ниша би имала основно, приносно значение за безкрайно интересната проблематика, свързана с този тип паметници. За решаването на тази важна научна задача бих препоръчал на авторката да се запознае със скалните комплекси при Глухите камъни, Долно Черковище, Кован кая, Джанка. Списъкът може да бъде продължаван още, но на първо време е достатъчен.

Шестият раздел на каталога е наречен *Тракийското техне* и се дели на три части.

Първата от тях се нарича „Могилни гробници, храмове“ (Георги Китов) и съдържа няколко подчасти - 1. Архитектура - гробници и храмове, 2. Тракийската скулптура; 3. Тракийската стенопис; 4. Тракийската торевтика. Естествено, в началото на изложението място намират резултатите от многобройните могилни проучвания на самия автор. Сигурен съм, че практичната класификационна система, според която могилите се делят на: много малки (до 1, 7 м), малки (до 4 м), средни (до 8 м), големи (до 15 м) и много големи (над 15 м) (с. 240), е направила впечатление в Германия, където спорадично също се провеж-

дат могилни проучвания. В синтезиран вид са представени наблюденията на автора за размерите на могилите, характера на насипване на могиления насип, проблемите за наличието на символни могили, ритуалите, съпътстващи погребението, различните видове гробни конструкции и пр. Г. Китов отделя особено място на подмогилните съоръжения, интерпретирани като храмове, както това е направено и от В. Фол в предходния текст на каталога. Голяма част от информацията в двата текста се припокрива. Трудно може да бъде прието твърдението на Г. Китов, че идентифицирането на монументалните подмогилни съоръжения като храмове и нововъведенията в професионалната терминология вече почти не се оспорват в професионалните среди (с. 248), като са цитирани имената на Д. Гергова (Гергова 1996) и М. Русева (Русева 2000). Тук могат да бъдат споменати най-малкото и имената на И. Венедиков (Venedikov 1998), И. Маразов, М. Чичикова (Čičikova 1989; Chichikova 1998), Ю. Вълева (Valeva, Gergova 2000), Аликс Барбе, Никол Бланк (Barbet, Blanc 1998), Д. Стоянова (Стоянова 2002; Стоянова 2002а) и това далеч не са единствените представители на научната гилдия, които, меко казано, не са съгласни с цитираните по-горе иновации.

Сред опитите да се анализират конструктивни особености на подмогилните тракийски храмове читателят открива изключително важното твърдение, че „вратите са задължителен атрибут на тракийския храм“ (с. 248), при което е цитирана Д. Стоянова (Стоянова 2002). Аз, разбира се, съм радостен да разбера, че нашите предци задължително са слагали врати и са познавали изтънко такъв архитектурен елемент, какъвто е вратата. Но след като Г. Китов е достигнал до това заключение, редно би било, без излишна скромност, да застане сам зад него. В цитираната публикация на Д. Стоянова се говори за „крила от врати на гробници в Тракия“ (подчертаването е мое), а когато се казва, че дървени крила на врати има в храмовата, жилищната и гробичната архитектура се визира гръцкият свят като цяло без да се анализират задължителните атрибути на тракийските храмове.

В текста на Г. Китов е обърнато отделно внимание на тракийската скулпура, доколкото я има, и на стенописа. С риск да стана банален ще повторя още веднъж, че освен собствените публикации е добре да бъдат представяни и тези на други автори, които се занимават със същата проблематика. Така например може да се очаква, че информацията за скулптурната украса в Свещарската гробница ще бъде цитирана по първопроучвателя М. Чичикова (Чичикова 1983; Чичикова 1988) или при анализа на стенописи или на гробичната архитектура могат да бъдат срещнати имената на Л. Гетов (Гетов 1988) или Ю. Вълева (Вълева 1985; Вълева 1988). Като структурна непълнота на текста бих отбелязал отсъствието на ювелирството, което би могло да бъде

представено накратко заедно с торевтиката (Gergova 1987; Tonkova 1994; Tonkova 1997). Още повече, че в рамките на изложбата са били представени многобройни експонати, които биха аргументирали добре присъствието на текст с такава съдържание.

Интерес предизвиква първата карта от раздела (наречена „Съкровищни находки и метални находища“), въпреки че не става ясно каква е нейната връзка с могилиите, гробниците и храмовете. Читателят може да види, че съкровищните находки се локализируют най-вече в днешна северна България, а рудните находища (очевидно почерпени от съвременната геоложка карта на страната) са почти изцяло в южните и западните райони. Вероятно е търсена някаква връзка между съкровищните находки с евентуалните източници на суровини. Но в една от водещите в областта на археометалургията държави (в която освен катедрите по археометалургия в редица висши учебни заведения има и два големи специализирани центъра като Фрайберг и Бохум) на автора биха задали въпроса какви са теренните основания за подобна хипотеза, има ли доказателства, че през късната желязна епоха са били разработвани точно тези находища и че металът за посочените съкровищни находки произхожда от тези области.

Следващата част от раздел *Тракийското теще* се нарича „Тракия и моретата“ (Калин Порожанов). Извън вече познатото за тракийската таласократия предизвиква интерес и прави добро впечатление прегледът на най-актуалните находки на медни слитъци полуфабрикати от късната бронзова епоха (с. 268-270). От друга страна анализът на предполагаемите предколониални селищни структури по крайбрежието изглежда не достатъчно подкрепен от теренна гледна точка. В сравнение с други части от каталога текстът е сравнително голям като обем, което е позволило на автора да направи по-подробен преглед на западнопонтийската и на егейската колонизация. Би могло да се очаква, че общата библиография на каталога ще присъства по-убедително името на Христо Данов, един от доайените в изследването на тази проблематика в българската наука.

Последната част от раздела се нарича „Трако-гръцки синтези“ (Любава Конова). Изворовата база, ползвана за написването на текста, е остаряла и регионално ограничена. Наред със сравнително доброто познаване на проблематиката в понтийската зона и разсъжденията за синкретизма в областта на пантеона, на заден план са останали вътрешните райони, които дават добри възможности за анализ на селищни обекти като Кабиле, Севтополис, Пистирис, Свещари, Халка Бунар, некрополи като Дуванлий, Шипка-Шейново, Старосел и пр. Липсва и новото в областта на епиграфиката, което пряко засяга темата за трако-гръцките синтези (Домарадски 1995; Велков, Домарадска 1995; Domaradzka 1996; Domaradzka 2002 и др.). Бих казал, че

на авторката, в търсене на божественото, ѝ е убягнало ежедневно, битово ниво на синтез.

Седмият и последен раздел на каталога се нарича *Трация Романа*.

Обемите на текстовете по темите, засегнати в него, са най-кратки в сравнение с останалите части на каталога.

Първата част е „Трация Романа - траките и Рим“ (Ирина Шопова). В текста, макар и строен като структура, има определен дисбаланс. На римската урбанизация и процесите, свързани с нея, е обърнато по-малко внимание, отколкото на интересната история за тракийския аристократ и офицер Спартак, неговите 200 сподвижници от гладиаторската школа в Капуа и пр. Има и отделни терминологични неясноти от гледна точка на категориите селища по лимеса и връзките между тях.

Втората част от раздела е наречена „Тракийският Херос“ (Елка Пенкова). И тук не е избегнато избирателното цитиране и изказването на твърдения, които не отговарят на съвременното състояние на проучванията и на изворовата база. Ползвани са датировките на М. Оперман за животинските фризове, но самият Оперман, макар и споменат на други места в текста, не е цитиран с този си принос (с. 315). В общата библиография е цитиран общо LIMC, но не и LIMC, VI, 1992, (LIMC 1992), който конкретно се отнася до материята, върху която е писала Елка Пенкова. Може би в каталог за изложба в Германия следва да се обърне по-голямо внимание на факта, че немската наука също има приноси в проучването на проблемите, свързани с тракийския конник.

Липсват или съвсем пестеливо са представени български специалисти, които от години работят по тази научна проблематика (Гочева 1985; Гочева 1992; Gočeva 1983; Gočeva 1986; Gočeva 1998; Ботева 1985; Ботева 1998; Ботева 2000; Ботева 2002; Boteva 2000 и др.). Публикациите са многобройни, голяма част от тях са в чужбина и тяхното пълно отсъствие от текста или от общата библиография е меко казано странно. Още повече, че могат да бъдат посочени публикации по конкретни проблеми, на които Елка Пенкова се спира в своето изложение. За сметка на това многократно са цитирани други автори, чиито основни научни занимания не са насочени точно в тази област. Впрочем, тази критика може да бъде вместена в рамките на посочения вече проблем за дисбалансирания, от гледна точка на професионалното ниво, авторски колектив на каталога.

Като пример за неоправдано твърдение може да бъде споменато казаното на с. 319, че сцената „лъв, нападащ бик“ се среща само когато конникът е Аполон. Един кратък и бегъл преглед на каталога на Г. Кацаров бързо убеждава, че това просто не отговаря на истината. Правенето на генерални изводи, въз основа на минимална фактологическа база, е недостатък, който често се среща на страниците на каталога.

В последната част „Трация Христиана“ (Ири-

на Шопова) отново се открива несъответствие по отношение на заявена тема и изложено съдържание. Наред с известното от общата църковна история читателят с интерес се запознава с „монотеистичните тенденции в трако-орфическата вяра“ (с. 323) и с поучителната легенда за сина на Посейдон и Кера Бизас, от която се разбира, че докато царят го няма, нападението на северните съседи е отблъснато от жената на Бизас, начело на останалите съпруги на войни. Успокоителен е изводът, че от гледна точка на орфическо-култовата реалност царската резиденция е успешно защитена (с. 325-326). Но нищо повече не се казва за основните центрове на ранното християнство в тракийските земи и за отделни, конкретни паметници, свързани с този исторически процес.

В края на каталога, заедно със заключението на проф. А. Фол *Живо наследство*, са представени хронологическа таблица (Кирил Йорданов, Ралф Глезер) и обща библиография. Тук искам да отбележа, че всички цитирани от мен публикации, в рамките на настоящия текст, са излезли до 2002 г. (с изключение на едно заглавие от 2003 г., което е ползвано в каталога) и са били достъпни на авторите. Литературата е по-скоро примерна и може да бъде допълвана.

Към достойнствата на каталога могат да бъдат посочени сравнително добрите анотации и фактът, че в изложбата са намерили място редица находки, които все още очакват своята публикация, което от своя страна дава възможност те да влязат, поне частично, в научно обращение.

Поредната и последна изненада в каталога откривам в списъка на авторите (с. 384), в който четирима от тях са се „накичили“ с образователната и научна степен „доктор“, която все още не притежават. Подобна постъпка е некоректна към останалите автори, а и към хората, които честно са положили немалък труд и са изминали нелекия и често много бавен научен и (не на последно място) административен път до придобиването на съответната научна степен. Ако пък целта е да се придаде по-голяма научна тежест на каталога, то ефектът е по-скоро обратен. Всъщност, явлението е симптоматично за българската археология. През последните години в областта на медийната археология виждаме много професори, доценти, старши научни сътрудници и доктори, които иначе, в пределите на конвенционалната наука, нямат документални основания да се титулуват така. В случая явлението е преминало границата (независимо в кой смисъл)!

След като подробно се запознах с каталога на изложбата в Бон, не се почувствах просветен (да не се бърка с посветен), а по-скоро възмутен. Каталогът демонстрира открит дисбаланс като професионално ниво на текстовете. Налице е пълно разминаване на авторите по отношение на професионална подготовка и компе-

тентност, по темите, за които е поет ангажи-мент да се пише.

В началото на XXI в. българската тракология показва, че все още не се е излекувала от някои детски болести. Пример за това са селективното четене и още по-избирателното цитиране, слабата, а често и нулева теренна аргументация; опитите да се „напъха“ наличната археологическа и изворова база в предварително зададени теоретични постановки; както и извеждането на обобщения, за които трудно могат да бъдат намерени конкретни теренни факти. Една хубава максима гласи, че това, за което не може да се говори, трябва да се мълчи! Тук си задавам въпроса, а какво да правим, когато много ни се говори? Заглавието на една от монографиите (всъщност брошура без справочен апарат, издадена по повод на българското участие в Европа), на която често са се позовавали повечето автори на каталога, е „Мълчанието проговаря“. Ще си позволя да перифразирам - не знам дали мълчанието трябва да проговаря, но в случая по-важното е, че мълчанието е проговорило на немски език. Запознат съм добре с педантичния начин на библиотечно снабдяване в Германия, за да знам, че каталогът със сигурност е влязъл в библиотеката на всеки немски университет. Мога само да си представя какви са реакциите! През последните няколко години успях да се запозная с каталозите на няколко изложби, правени в Бон. Такива бяха каталозите за хетите, ацтеките, каталогът на чудесната като концепция и изпълнение изложба *Хора, времена, пространства. Археология в Германия* (Menghin, Planck 2002). От изброените каталогът *Траките. Златното царство на Орфей* е най-слабият. Лично аз като български археолог се чувствам засегнат и не желая проучванията за бронзовата и желязната епоха да бъдат представяни в чужбина по такъв гротесков и откровено слаб, като професионално ниво, начин. В крайна сметка следва да бъде зададен въпросът кому е необходимо подобно амбулантно правене на изложби и писане на каталози в чужбина? Ако целта на текстовете в каталога е да се сведат до обикновения читател, в опростен вид, най-новите постижения в проучванията на тракийската древност, то могат да бъдат посочени кардинални пропуски. Ако пък целта е била най-новото да се представи пред научната колегия, то формата и изпълнението са слаби. Която и от двете цели да е преследвана, опитът, поне за мен, е неуспешен. С едно съм съгласен - каталогът е репрезентативен по отношение на сериозните проблеми, които съществуват в българската наука, поставила си за цел изследването на тракийската античност.

Христо Попов

Цитирана литература:

- Александров 2002:** С. Александров. Селище от късната бронзова епоха край с. Копривлен. - Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999. София, 2002, 61-82.
- Балабанов 1999:** П. Балабанов. Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаска област. - Археология, 1999, 3-4, 62-76.
- Балканска 1998:** А. Балканска. Тракийското светилище при „Демир баба теке“. София, 1998.
- Бонев, Александров 1993:** А. Бонев, Г. Александров. Багачина - тракийски култов център. - Археология, 1993, 1, 24-30.
- Божкова 2002:** А. Божкова. Стратиграфски наблюдения върху пластове на селището от I хил. пр. Хр. - Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999. София, 2002, 83-90.
- Божкова, Делев 2002:** А. Божкова, П. Делев. Копривлен и културната общност на Югозападна Тракия през VII - V в. пр. Хр. - Известия на Народния музей - Бургас, 4, 2002, 80-97.
- Ботева 1985:** Д. Ботева. Оброчни паметници от светилището на Асклепий Лименос край Сливница. - Археология, 1985, 4, 31-38.
- Ботева 1998:** Д. Ботева. Тракийският конник в системата на тракийския пантеон. - В: Jubilaeus, 1. Сборник в памет на акад. Д. Дечев. София, 1998, 23-27.
- Ботева 2000:** Д. Ботева. Изображения-разкази върху оброчните релефи на тракийския конник: I. Херосът в света на боговете (анализ на база данни). - В: Jubilaeus, 3. Сборник в памет на проф. Б. Геров. София, 2000, 22-43.
- Ботева 2002:** Д. Ботева. Изображения-разказ „Лов на глиган“ върху оброчните релефи на Тракийския конник - анализ на база данни. - В: πύθη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София, 2002, 395-406.
- Василев 1980:** В. Василев. Производство на тракийски шлемове в Родопите. - Археология, 1980, 3, 1-18.
- Велков, Домарадска 1995:** В. Велков, Л. Домарадска. Когис I (383/2-359) и емпорион Пистирос в Тракия. - В: М. Домарадски. Трако-гръцки търговски отношения, Емпорион Пистирос I. Септември, 1995, 73-87.
- Вълева 1985:** Ю. Вълева. Структурният стил в декорацията на тракийските гробници от класическата и от елинистическата епоха. - Археология, 1985, 4, 18-26.
- Вълева 1994:** Ю. Вълева. Македонски и тракийски монументални гробници. - Проблеми на изкуството, 1994, 3, 55-62.
- Вълчева 2002:** Д. Вълчева. Ямно светилище. - Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999. София, 2002, 102-123.
- Георгиева 1991:** Р. Георгиева. Обредни ями в Тракия (края на II - I хил. пр. н. е.). - Археология, 1991, 1, 1-11.
- Георгиева и др. 1999:** Р. Георгиева, Т. Спиридонов, М. Рехо. Етнология на траките. София, 1999.
- Гергова 1996:** Д. Гергова. Обрядът на обезсмъртяването в древна Тракия. София, 1996.
- Гетов 1988:** Л. Гетов. Мъглижката гробница. София, 1988.
- Гоцев 1992:** А. Гоцев. Проучвания върху селищната система през ранножелязната епоха в Североизточна България. - Хелис, 1. София, 1992, 70-82.
- Гоцев и др. 2003:** А. Гоцев, Г. Китов, Д. Агре. Въведение в тракийската археология. София, ИК Авалон, 2002, 430 стр. (рецензия). - Археология, 2003, 1, 60-64.
- Гочева 1985:** З. Гочева. Култът на Тракийския конник на територията на гетите. - Североизточна България: Древност и съвремие, 1. София, 1985, 189-197.
- Гочева 1992:** З. Гочева. Проблеми на култа и иконографията на Тракийския конник. - Балкански древности, 1992, 2, 67-70.
- Делев 1990:** П. Делев. Тракийският град при Свещари - една възможност за историческа идентификация. - Terra Antiqua Balcanica, 4, 1990, 97-109.
- Делев 1982:** П. Делев. Сакар планина и Източни Родопи. - Мегалитите в Тракия, 2. София, 1982, 173-262.
- Делев 1982а:** Проблеми на тракийските мегалитни паметници. - Мегалитите в Тракия, 2. София, 1982, 398-427.
- Димитров 1958:** Д. П. Димитров. За укрепените вили и резиденции у траките в предримската епоха. - Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, 683-701.
- Домарадски 1982:** М. Домарадски. Тракийските укрепителни съоръжения IV-II в. пр. н. е. - Поселищен живот в Тракия, 1. Ямбол, 1982, 44-60.
- Домарадски 1995:** М. Домарадски. Трако-гръцки търговски отношения. Емпорион Пистирос 1. Септември, 1995.
- Домарадски, Танева 1998:** М. Домарадски, В. Танева. Тракийската култура в прехода към елинистическата епоха. Емпорион Пистирос 2. Септември, 1998.
- Домарадски 2000:** М. Домарадски. Употребата на тухлата в предримска Тракия. - Известия на Националния Исторически музей, 11, 2000, 87-90.
- Кисъв 1990:** К. Кисъв. Скални светилища в Родопите и Горнотракийската низина, представени с археологически материали и обекти от Смолян-

- ско и Пловдивско. - В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 64-74.
- Кисьов 1994:** К. Кисьов. Някои аспекти на селищното развитие в горното течение на река Стряма през късната желязна епоха. - Поселищен живот в Тракия III. Ямбол, 1994, 104-111.
- Кисьов 1996:** К. Кисьов. Принос в проучването и датировката на глинобитното култово съоръжение от Пловдив (Небетепе) и неговата роля в изясняване локализацията на тракийския град Одрюза. - Годишник на департамент археология НБУ, 2-3, 1996, 225-231.
- Китов, Агре 2002:** Г. Китов, Д. Агре. Въведение в тракийската археология. София, 2002.
- Нехризов 1994:** Г. Нехризов. Принос към проучването на скалните гробници в Източните Родопи. - Минало, 1, 1994, 2, 5-11.
- Нехризов 1999:** Г. Нехризов. Погребални практики в Източните Родопи през първото хилядолетие пр. Хр. - Rhodopica, 1999, 1, 21-24.
- Попов 2002:** Х. Попов. Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI - I в. пр. Хр. София, 2002.
- Русева 2000:** М. Русева. Тракийска култова архитектура. Ямбол, 2000.
- Стефанович, Кулов 2001:** М. Стефанович, И. Кулов. Постройка от късната бронзова епоха край Благоевград. - Известия на исторически музей - Благоевград, 21, 2001, 18-30.
- Стоянов 1996:** Т. Стоянов. Гетската столица при Сборяново - проучвания, резултати, исторически проекции (част 1). - История, 1996, 5/6, 84-92.
- Стоянов 1997:** Т. Стоянов. Гетската столица при Сборяново - проучвания, резултати, исторически проекции (част 2). - История, 1997, 1-2, 72-84.
- Стоянова 2002:** Д. Стоянова. „Гръцката врата“ в Тракия. - В: *πύλη*. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София, 2002, 494-505.
- Стоянова 2002а:** Д. Стоянова. Монументална архитектура в Тракия през V-III в. пр. Хр. Строителни материали, техники, конструкции, ордери. - Автореферат на дисертация за получаване на образователна и научна степен „доктор“. София, 2002.
- Тонкова 2002:** М. Тонкова. Новооткрит тракийски център от ранноелинистическата епоха при извора Халка Бунар в землището на с. Горно Белево. - Годишник на Археологическия институт с музей, 2, 2002, 148-196.
- Торбов 1997:** Н. Торбов. Криви тракийски ножове от III в. пр. Хр. - I в., открити в Северозападна България. - Известия на музеите в Северозападна България, 25, 1997, 15-46.
- Торбов 2000:** Н. Торбов. Мечове от II - I в. пр. Хр. открити в Северозападна България. - Известия на музеите в Северозападна България, 28, 2000, 11-34.
- Филов 1920:** Б. Филов. Тракийско-микенски отношения. - Сборник в чест на проф. Иван Шишманов. София, 1920, 40-53.
- Чангова 1981:** Й. Чангова. Тракийското селище от I хил. пр. н. е. - В: Перник, 1. София, 1981, 52-106.
- Чичикова 1983:** М. Чичикова. Гробницата от Свещари. - Изкуство, 1983, 4, 18-27.
- Чичикова 1985:** М. Чичикова. Тракийският град (по археологически данни). - Terra Antiqua Balcanica, 2, 1985, 85-93.
- Чичикова 1988:** М. Чичикова. Свещарската гробница - архитектура и декорация. - Terra Antiqua Balcanica, 1988, 3, 125-143.
- Църов 1994:** И. Църов. Въоръжение от късножелязната епоха от региона на Велико Търново. - Известия на Историческия музей - Велико Търново, 9, 1994, 97-123.
- Barbet, Blanc 1998:** A. Barbet, N. Blanc. Peinture et architecture. - In: Nicole Blanc (eds.). Au royaume des ombres. La peinture funéraire antique IV siècles avant J.-C. - IV siècles après J.-C., Paris, 1998, 14-19.
- Boteva 2000:** D. Boteva. A propos des „secrets“ du Cavalier thrace. - Dialogues d'Histoire Ancienne, 2000, 26/1, 109-118.
- Bouzek et all 1996:** J. Bouzek, M. Domaradzki, Z. Archibald. Pistiros 1. Excavations and Studies. Prague, 1996.
- Bouzek et all 2002:** J. Bouzek, L. Domaradzka, Z. Archibald. Pistiros 2. Excavations and Studies. Prague, 2002.
- Chichikova 1998:** M. Chichikova. Le tombeau des Caryatides à Sveshtari. - In: Nicole Blanc (eds.). Au royaume des ombres. La peinture funéraire antique IV siècles avant J.-C. - IV siècles après J.-C., Paris, 1998, 27-31.
- Čičikova 1989:** M. Čičikova. Le tombeau monumental de Tracie. - In: Traci. Arte e cultura nelle terre di Bulgaria dalle origini alla tarda Romanità. Venezia, 1989, 49-58.
- Domaradzka 1996:** L. Domaradzka. Graffiti, with pls. XXVIII-XXXI A. - In: Pistiros, 1. Excavations and Studies. Prague, 1996, 89-95.
- Domaradzka 2002:** L. Domaradzka. Pistiros and Its Contribution to Classical Greek Epigraphy. - In: *πύλη*. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София, 2002, 294-306.
- Domaradzki 1994:** M. Domaradzki. Les lieux de culte thraces (deuxième moitié du II-e - I-er mil. Av. J.-C.). - Helis, 3, 1994, 69-108.
- Delev 1984:** P. Delev. Megalithic Thracian Tombs in South-Eastern Bulgaria. - Anatolica, 11, 1984, 17-45.
- Delev 1985:** P. Delev. Two Tholos Tombs at Malko Tirnovovo. - Thracia Pontica, 2. Jambol, 1985, 74-84.
- Gergova 1987:** D. Gergova. Früh-und altereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien. - PBF, XIV, 7, München, 1987.
- Gočeva 1983:** Z. Gočeva. Einige Grundelemente in der Ikonographie des thrakischen Reiters. - Eirene, 16, 1983, 2, 51-56.
- Gočeva 1986:** Z. Gočeva. Les traits caractéristiques de l'icône du Cavalier Thrace. - BCH, 14, 1986, 137-145.

Gočeva 1998: Z. Gočeva. Particularites de l'iconographie du cavalier thrace à Odessos et dans son territoire. - Pulpudeva, 6, 1998, 121-128.

Gozev 1997: A. Gozev. Characteristics of the Settlement System During the Early Iron Age in Ancient Thrace. - Acta Hyperborea, 7, 1997, 407-419.

LIMC 1992: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, 6. Zürich, München, 1992.

Menghin, Planck 2002: W. Menghin, D. Planck. (Hrsg.). Menschen. Zeiten. Räume. Archäologie in Deutschland. - Konrad Theiss Verlag. Stuttgart, 2002.

Nekhrizov 2000: G. Nekhrizov. A cromlech near Dolni Glavanak in the Eastern Rhodopes (preliminary communication) - In: L. Nikolova (ed.). Technology, Style and Society. Contributions to the Innovations between the Alps and the Black Sea in Prehistory. BAR International, 854. Oxford, 2000, 319-324.

Stoyanov 2000: T. Stoyanov. Spatial Pattern and Economic Development of NE Thrace 7th - 2th Century B.C. - In: Pistiros et Thasos. Structures commerciales dans la péninsule Balkanique aux VII - II siècles av. J.-C. Actes du Symposium, Septemvri 1998. Opole, 2000, 55-87.

Stoyanov 2003: T. Stoyanov. The Getic Capital at

Sboryanovo: New Excavation Issues & Research Developments. - Thracia, 15, 2003, 413-423.

Stronk 2005: <http://ccat.sas.upenn.edu/bmcr/2005/2005-04-38.html>. J. Stronk. Alexander Fol, Jan Lichardus (†), Vassil Nikolov, Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus. - In: Bryn Mawr Classical Review. Mainz, 2005.

Tonkova 1994: M. Tonkova. Vestiges d'ateliers d'orfèvrerie thraces des Ve-IIIe s. av. J.-C. (sur le territoire de la Bulgarie). - Helis, 3, 1994, 175-214.

Tonkova 1997: M. Tonkova. Traditions and Aegean Influences on the Jewellery of Thrace. - Archaeologia Bulgarica, 1997, 2, 18-31.

Tonkova 2003: M. Tonkova. Late Iron Age Pit-Sanctuaries in Thrace: The Contribution of the Studies at Gledacevo. - Thracia 15, 2003, 479-504.

Valeva, Gergova 2000: J. Valeva, D. Gergova. Monumental Tombs, Tomb Paintings and Burial Customs of Ancient Thracia. - In: S. Steingraber (Hrsg.). Investings in the Afterlife. Tokyo, 2000, 182-189.

Venedikov 1998: I. Venedikov. Thracian Royal Tombs. - In: Ancient Gold. The Wealth of the Thracians. New York, 1998, 72-83.

Мурад Магомедов. Древнее Болгарское Царство на Кавказе. Махачкала, 2005.

Мурад Гаджиевич Магомедов не е чуждо на българските изследователи име и присъствие. Дългогодишните тесни контакти на автора с българските учени намират израз и в публикациите му в български научни издания (Магомедов 1981, Магомедов 1989).

Основните задачи на автора на монография са две. Първата от тях е да представи, в популярен стил, облика на културата на Приморски Дагестан, разкривана в резултат на десетилетни интензивни разкопки, сред чиито пионери е авторът. Всъщност, представените интерпретации обобщават написаното в по-ранни авторови монографии (Магомедов 1983; Магомедов 1994). Втората задача е въз основа на писмените източници да се обоснове изборът на заглавието.

Магомедов радикализира възгледите си относно хипотезата за идентичността на (пра)българите и на берсилите, като обявява „българите-берсили“ за носители на културата на Приморски Дагестан. Във въвеждащите части на книгата и в заключението Магомедов отбелязва външното сходство и „не само духовното, но и отчасти кръвното родство“ между съвременните българи и дагестанци, и се връща към историята на контактите между изследователите на ранносредновековната проблематика на двете страни¹.

¹ *Международен симпозиум на археолозите в Шумен през 1976 г., участие на българския археолог Тодор Балабанов в разкопки с автора в Дагестан, гостувания на Д. Димитров и журналистката от БНР П. Найденова в Дагестан, и направените от тях изказвания там.*

Авторът прилага новаторски подход към писмените източници и към историята на „българите“ въобще, за да „вдигне завесата над тайната на етносоциалните процеси“ и да очертае „контурите на свързаните с номадите древни държавни образувания в Прикаспия, и съхранилите се до наши дни етнически връзки на изчезнали и днес живеещи поколения“ (с. 10).

В четири глави (2, 3, 5, 6) са представени основните паметници и облика на ранносредновековната култура на Приморски Дагестан. Ареалът ѝ, между и по теченията на реките Терек и Сулак, със своите уникални географски и стратегически характеристики, е определящ за ролята ѝ на зона на усядане на редица номадски народи, както и на контактна територия на различни по тип цивилизации и култури. Изследванията върху културата са добре известни на българските специалисти, но не може да не се споменат някои от нейните особености.

Тя възниква внезапно през I - III в. на територията на днешен Южен Дагестан и Северен Азербейджан (с горна граница до IV - V в.) като компактна култура с развити и устойчиви, синкретични по характера си изяви и „степни“ корени, като запазва основните си характеристики до насилствения ѝ край в началото на VIII в., съвпадащ с арабските победи над хазарите. Появата ѝ се бележи с регистрирането на зряла, като форми, технология и орнаментация, сива керамика изработена на грънчарско колело, с изключително разнообразие на погребалните практики със „степни“ паралели (в стационарни некрополи са разграничени шест типа погребения, сред които специфичен катакомбен тип) и с възникване, предимно в подстъпите на планинските доли-

ни, на редица укрепени центрове-крепости и „градища“, оставили културен пласт до 4 м. Ключов паметник на културата е градището Верхний Чирюрт на река Сулак (VI - VIII в.), идентифицирано от автора с града Беленджер, станал първата хазарска столица. В прилежащия му некропол е направено уникално откритие - останки на четири църкви с арменски източници, разположени сред група аристократични катакомбни погребения с християнски артефакти, от които се съди за успехите на известната от много извори активна мисионерска дейност в региона, провеждана през периода от кавказките християнски държави.

В Пета глава, посветена на културата на Хазарския каганат, авторът обобщава някои от уникалните параметри на културата на Приморски Дагестан. Сред тях са урбанистичният характер, запазилата се полиетничност при нивелиращата и стандартизираща роля на общата стопанска култура, устойчива социална диференциация, поддържането на баланса между новопристигащи номади-завоеватели и вече уседнали такива, съвместяването на номадската с развитата земеделско-занаятчийска икономика, на активните търговски и религиозни контакти със Задкавказието и военната политика, водена от аристокрацията, обитаваща в близост до градищата на укрепени резиденции. В монографията авторът търси прототипите на керамичното производство в Приуралието (Башкирия и Волгоградска област), в находища, датирани в последните векове преди Новата ера, оставени от уседнало население от сарматския културен кръг. Керамичният материал, сочен като един от източниците на формиране на т. нар. Салтово-Маяцка култура, предлага богати възможности за паралели. В него С. Ангелова и Л. Дончева-Петкова търсят първообраза на някои форми от сивата керамика в България от VIII - X в. (Ангелова, Дончева-Петкова 1990). За катакомбите, откривани под големи общи могилни насипи, отличаващи се с дълбока до 10 метра шахта-дромос, със вход и камера с покрив, напоящ профил на юрта, авторът предлага нови възможни прототипи, а именно, скитски катакомби от Северното Черноморие (Херсон и Понтикапей), като не изключва и възможностите за средноазиатски паралели. По въпроса за погребалните обреди Р. Рашев (Рашев 2004, 146-151) обобщава основанията на В. Ковалевская (Ковалевская 1981, 51), М. Магомедов (Магомедов 1983, 173) и Д. Димитров (Димитров 1987, 67) за вероятния (пра)български характер на ямните гробове.

Описвайки градищата и крепостите (с. 77-80), Магомедов сочи, че част от тях са персийско наследство от края на IV в. до издигането на Дербентската стена и разглежда разнообразните строителни техники, посочвайки съвременните им, до и след установяването на Хазарския каганат, източници в Кавказ и Средна Азия. Богати са възможностите да се търсят паралели с културата на Дунавското ханство и по линия на строителните

практики. Въпросът за пътищата на такива влияния разглежда М. Ваклинова (Ваклинова, 2003).

В Седма глава авторът излага подробно хипотезата, защитавана и в книгата му „Каспийская Атлантида“ (Магомедов 2004), за локализацията на третата хазарска столица - Итил на някогашното устие на Волга, на 10 м дълбочина под съвременното ниво на Каспийско Море.

Макар по-голямата част от монографията да се придържа строго към описанието на паметниците (приложени са 31 рисунки и снимки), основанията на представянето на културата и хипотезите за пътищата на нейното формиране и влияние трябва да бъдат търсени в археологическия материал, публикуван в по-ранните монографии на автора.

Главите 1, 2 и 8 са посветени на етнополитическата история на Приморски Дагестан. Въз основа на анализа на писмените източници, в Първа глава, авторът доразвива някои свои възгледи и предлага нови идеи за „българите на Кавказ“.

„Страната Берсилия“ териториално е идентифицирана изцяло с ареала на културата на Приморски Дагестан. Тя е разглеждана като единствено съществувалата политическа формация на север от Дербентския проход. За нейни етнически субекти са посочени само берсилите-българи. Авторът забравя за отразеното в многобройните исторически извори последователно военно-политическо пристъпване в Източното Предкавказие на хуни (края на IV-V в.), савири (първата половина на VI в.), хазари (съюзници на тюрките до образуването на Хазарския каганат през втората половина на VII в.) и прикаспийски хуни (VII в.). „Царството на хуните“ със столица „Варачан“, идентифицирана от някои изследователи с град „Беленджер“, а от други - свързвана с наименованието „Берсилия“, е присъединено към хазарската държава, превърнала ареала на културата на Приморски Дагестан в свое първоначално държавно средище. „Берсилия“, позната от писмените сведения (от VIII - XII в.), е географско-историческо, а не политическо наименование, което включва в своя обхват най-вече територията на Приморски Дагестан (Артамонов 1962, 130). За основните обитатели на Берсилия са сочени, винаги разграничените един от друг в изворите етноими - хуни (често пъти събирателен етноним), савири, хазари, българи, беленджери. Освен етноним, Беленджер е и топоним, название на едноименния град, и синоним на „Берсилия“, и на етнонима - берсили. Не случайно в първата си монография Магомедов пише за „Страната Беленджер“ и за „Царството на хуните“. Същевременно, относно локализацията на берсилите са известни три сведения (едно от I в. пр. Хр. и две от VII в.), които сочат остров, околностите на Волга или остров в усетието ѝ. Локализацията на берсилите на Волга не може да бъде смятана за абсолютна, предвид тяхното номадиране, както и поради предложената от Магомедов различна то-

пография на района, за разглежданата епоха.

Берсилите са определени от автора като най-древните (пра)българи, пристигнали заедно със скитите в Европа, като тюркски народ, произлязъл от общата древно-тюркска прародина, обитавана от хуни, останалите там други прабългари и хазари. Авторът не търси втората прародина на берсилите в Приуралието (Магомедов 1989), а в Скитското Черноморие. В тази връзка той идентифицира берсилите с познатите от античните историци „царски скити“, т.е. „скити-басилеи“. Според автора, хуните, българите (не-берсили) и хазарите пристигат в европейската степ и Прикавказието в качеството си на тюркски народи около началото на новата ера, когато българите-берсили напускат земите на Северното Черноморие и трайно заемат територията на Приморски Дагестан. Във връзка с доказване на предложената ранна хронология са цитирани известни писмени сведения на арменски автори (предимно от V в.) за атакуващи от Кавказ през II, III и началото на IV в. хуни, хазари и берсили, както и за кавказки хакани. По все още неизясненият напълно въпрос в каква степен и кои от тези сведения могат да бъдат считани за достоверни или за анахронизми спрямо приетата разграничителна хронология на началото на Великото преселение на народите (края на IV в.) Магомедов (с. 23), пренебрегвайки направените от Артамонов анализи (Артамонов 1962, 16-18, 51-53, 130-131, 181-192), приема тяхната абсолютна точност. Пред тази дилема е изправена и българската историография, във връзка с хронологията на сведенията на Моисей Хоренски за двете (пра)български миграции в Армения от II в. пр. Хр., и през втората половина на IV в. Сведенията на Моисей Хоренски за българи и берсили също са приемани безрезервно от Магомедов и са отнесени към българите-берсили. В Осма глава авторът се произнася за една много по-ранна (около новата ера) от приетата хронология на процесите на тюркизиране на народите на Кавказ и на съвременен Дагестан, свързани с българите-берсили.

В Четвърта глава процесът на възникването на Хазарския каганат към средата на VII в. с политически център „Берсилия“ е представен от автора като сключването на взаимноизгоден политически брак между хазарите, описани като многобройна група аристократи, представители на тюркския род Ашина и местните берсили, които освен в държавно-стопанско, били развити и във военно отношение. Така авторът пренебрегва сведенията на изворите, представящи ранните хазари (VI-VII в.) като могъщи завоеватели - номади. Съгласно ексцентричната авторова интерпретация на популярната хипотеза за пренасяне по династична линия на вътрешно-тюркското политическо противоборство между Ашина и Дулу към Хазарския каганат и Велика България (Артамонов 1962, 162-170), берсилите-българи застават на страната на хазарите срещу своите единоплеменници, поради развилите се през векове-

те дълбоки различия. Така на източнокавказките (пра)българи, които съгласно група извори могат да бъдат търсени и сред обитателите на мултиетническата „Страна Берсилия“, е иззета ролята на самостоятелен етнически субект. Изобщо налице е подмяна на сведенията за (пра)българите в полза на берсилите, за които данните след IV в. са оскъдни. Когато намери за добре, авторът използва в качеството им на синонимни сведенията за източнокавказките (пра)българи, запазвайки монопол върху разпознаването на „българите-берсили“, т.е. на „по-автентичните“ (пра)българи. Според автора, известното сведение на Захарий Ретор от средата на VI в., за обитавани на север от Дербент българи, народ „със свой език“, който както и аланите притежава „градове“, за разлика от посочени 13 народа с номадска характеристика, сред които фигурират савири, хазари и отново българи и алани, се имат предвид българите-берсили, обитавани столичното „градище“ Верхний Чирюрт. Когато авторът коментира сведения за берсилите, срещащи се паралелно със сведенията за (пра)българите, той им придава по-голяма тежест. Позовавайки се на сведенията на Руста/Гардизи (края на IX - началото на X в.), че волжките българи се делят на три вида - „берсула“, „аскал“ и „булгар“ (Захочер 1967, 28) авторът заключава, че водещата група във Волжка България е била на берсилите, и че изначално (пра)българите се делили на тези три племена (с. 19). Погрешният извод за посоченото деление на (пра)българските племена, правен въз основа на пренасяне на коментираният сведения към ранната история на (пра)българите, а не към населението на Волжка България от X в., е характерно общо място за рускоезичната научна литература по въпроса (Артамонов 1962, 131). Ибн Фадлан, посетил през 922 г. Волжка България, разграничава три групи сред нейното население - „суваз“ (сувар), „ескел“ и „баранджар“ и съобщава титлата на волжко-българския владетел Алмуш - „цар йлтъвар, цар на булгарите“. Под универсалния етноним „Сакалиба“, Фадлан вероятно има предвид цялото волжко-българско население или (пра)българската група (Ковалевский 1956, 138, 139, 132). Слабите разминавания между информацията на двата източника, които се отнасят предимно за етнонимите, позволяват да се предполага тъждествеността на берсулите на Руста/Гардизи с баранджарите на Фадлан. Предвид това, че Фадлан ги описва като голям род от 500/5000 мюсюлмани, изследователите традиционно определят тази група като изселници от град Беленджер. Единственото известно сведение, от което може да се направи някаква връзка между историческото смесване на етнонимите българи и берсили, е поправката на названието „Беленджер“ у арабския автор Табари (IX-X в.) от неговия съвременен коментатор Казам Бек като „Балк“, „Булкер“ (Артамонов 1962, 184, 206). Авторът познава посоченото сведение от труда на дагестанския историк Мирза Казем-бек - „Дер-

бенд-наме“ от 1851 г., написан на основа на местни хроники. Въз основа на това сведение, приведено като втори аргумент за (пра)българско-берсилската идентичност, Магомедов твърди, че най-древното название на Беленджер „... е било Булхар, което възникнало вследствие на това, че градът станал най-древният център на осядане на българите, с името на който е свързано възникването на страната Берсилия“ (с. 46). Впрочем, това е основата, на която Артамонов предлага хипотезата си, гласяща, че берсилите и савирите (по-късните сувари), се отнасят към българските племена и че самите прикаспийски хуни и тяхното „царство“, и управляваща династия са български. Интересно е сведението на Магомедов за няколко съвременни дагестански топонима, далечен отглас от пребиваването в региона на хазари, берсили и българи като „Хазар-кала“, „Баршлѣй“, „Балхар“ (с. 112-115).

Заслужава да се отбележи, че във втората половина на монографията Магомедов, по подобие на по-ранните си трудове, започва да пише единствено за „берсило-хазари“ (в наименованието на Осма глава), за „берсило-хазарска култура“, за Хазария, идентична с „Берсилия“. Хазарско-берсилската близост е многократно подчертавана от изследователите на базата на писмените източници. Промяната на терминологията става възможна въз основа на извършените спекулации с изворите на страниците на Първа и Четвърта глава - новост в структурно отношение, спрямо по-ранни монографии и в отделни пасажии от края на други глави, което създава впечатление за поредно „съшиване с бели конци“ към познатата тъкан на по-ранните монографии на Магомедов.

Така разгледаните субективни съждения на автора са предложени на основата на избирателен подход и безкритично отношение към изворите и към дългогодишните научни полемики по тяхното тълкуване. Прави впечатление, че използваната литература е основно на руски език, предимно до началото на 80-те години на ХХ в. Представената в монографията картина на социално-политическите и религиозни процеси на културата на Приморски Дагестан, по данни от археологическия материал, се движи в сковани интерпретационни рамки. Стилът на монографията стои встрани от постиженията на големите рускоезични учени-извороведи, както и от новите тенденции в бурно развиващата се руска „Археология на степите“ и особено на Хазарския каганат.

Трябва да се отбележи, че въпреки своето засилено дагестанско-центрично звучене, последната монография на Мурад Магомедов предлага една умерена процедура по „избор на предци“ в контекста на съвременните национални и наднационални употреби на историята на (пра)българите в рамките на Руската Федерация. Авторът изразява своето критично отношение към някои пантюркски по характер идеи за автохтонността на тюркоезичното население на Кавказ, сходни по ексцентризма си с обогатяващия се арсенал

на крайните форми на татарстанския, български национализъм, определен в един български документален филм като „волжко-българизъм“.

Много от твърденията на Магомедов, макар и не защитени, са допустими като резултат на научната интуиция, родила редица аналогични теории всред безкрайното поле на възможности по тематиката. Например, широко известни са изгражданите отдавна от историците-палеолингвисти теории за отделянето от масива на тюркското езиково семейство на особен вид тюркски език, означаван като „чувашки“, или като „български“ тип език. Отдавна се изказват предположения за изначална или придобита етническа и културна близост между българи, хазари и берсили и вероятно не случайно, Артамонов въвежда термина „българи-берсили“. Не бива да се изключва една по-ранна (от края на IV в.) поява в Европа на посочените етноними, предвид характерните за преселенията в степта вековни процеси на миграции и свързаните с тях етнически разкъсвания и трансфер на племенни названия. Например от тюркски, тибетски и китайски извори е известен азиатски клон на берсилите. Друг такъв пример дава познатото от „Худуд“ (X в.) име на народ и планина в Северен Кавказ - „В.н.н.др.“, сходно с „вхндур-булгар“ на Хоренски, с „оногундури“ и с вероятно използваните за дунавските българи - „В.н.нд.р.“ от Джайхани и „Нандор“ от унгарците.

Мурад Магомедов е един от най-значимите изследователи на културата на Хазарския каганат. Разкриваната с неговото активно участие култура на Приморски Дагестан е археологически феномен за евразийския кръг на „номадския свят“. Разглежданата култура има ключово значение за осъзнаването на културно-историческия потенциал на ранните европейски номади и за осмисляне генезиса на хазарския свят, към който се е числяла и Волжка България. Подтикваща към множество идеи за директно етнокултурни връзки и типологически паралели с трите ранносредновековни български държави, книгата е вдъхновяваща за всеки изкушен от историята на (пра)българите. За българската научна и обществена мисъл остава предизвикателството да постигне баланса между плюсовете и минусите от тази, на пръв поглед, екзотична политическа употреба на (пра)българската история. Преди всичко, последната книга на Магомедов съдържа покана към българските учени за изнамиране на нови интеграционни форми и за диалог на ниво национални доктрини по линия на „прадедите“ в името на приятелството в науката и на запазените научни връзки, посредством които би могло да се напредва в изучаването на древните култури, паметници и история на Кавказ, основа за осмисляне на съществен дял от българската история.

Илия Мечков

Цитирана литература:

- Ангелова, Дончева-Петкова 1990:** С. Ангелова, Л. Дончева-Петкова. Традиции в прабългарската излъскана керамика. - Добруджа, 7, 1990.
- Артамонов 1962:** М. Артамонов. История хазар. Ленинград, 1962.
- Ваклинова 2003:** М. Ваклинова. Зад стените на Дербент. - В: Българи и хазари през ранното средновековие. София, 2003.
- Димитров 1987:** Д. Димитров. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987.
- Заходер 1967:** Б. Заходер. Каспийский свод сведения о Восточной Европе, 2. Булгары, мадары, народы Севера, печенеги, русы, славяне. Москва, 1967.
- Ковалевская 1981:** М. Ковалевская. Археологические следы пребывания древних болгар на Северном Кавказе. - В: Плиска - Преслав, 2, 1981.
- Материали 1976:** Материали от българо-съветската среща. Шумен, 1976.
- Ковалевский 1956:** А. Ковалевский. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921 - 922 гг. Исследование по мешхедской рукописи. Харьков, 1956.
- Магомедов 1981:** М. Магомедов. Население Приморского Дагестана в VII-VIII вв. - Плиска - Преслав, 2, 1981.
- Магомедов 1983:** М. Магомедов. Образование Хазарского каганата. Москва, 1983.
- Магомедов 1989:** М. Магомедов. Булгары и Странна Берсилия. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. София, 1989.
- Магомедов 1994:** М. Магомедов. Хазары на Кавказе. Махачкала, 1994.
- Магомедов 2004:** М. Магомедов. Прикаспийская Хазария. Махачкала, 2004.
- Магомедов 2004:** М. Магомедов. Каспийская Атлантида. Махачкала, 2004.
- Рашев 2004:** Р. Рашев. Прабългарите през V - VII век. София, 2004.

М. Поповић, С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић. Црква светог Николе у Станичењу. Београд, 2005.

+ Изволением Отца и совершением Сина, и съспешением пресветаго Духа създа се и написа се храм сии светаго отца Никола съ подигом им с ексодом Арсение и Ефимие и Костандина. и... и свърши ся в дни благовернаго царя Йоана Асена: и при господине Белаур ... въ лето 6840.

Този ктиторски надпис стои от вътрешната страна над входа на старата църква при село Станичене, намиращо се на 10 км западно от Пирот (Р Сърбия и Черна гора). Открит под слой от варова мазилка преди почти 40 години, той, както и забележителните фрески, покриващи стените, добиват популярност едва в последните години.

Цялостният облик на паметника, отчасти резултатите от археологическото проучване на околния терен, са обект на едно предварително научно съобщение, подготвено след смъртта на проучвателя му Радивоје Любинкович (Любинковић 1984). Малко по-късно с проблемите на живописиста в църквата се заема Смилка Габелич. Заедно с това тя подлага на нова оценка разчитането на ктиторския надпис. В споменатото име на владетеля - Иван Асен тя убедително разпознава българския цар Иван Александър (1331-1371) в първата година от властването му на търновския престол (Габелић 1987), за разлика от Любинкович, който го свързва с цар Иван Стефан, син на сръбската принцеса и българска царица Ана-Неда. В средата на 90-те

години на ХХ в. С. Смядовски публикува изчерпателен текстови анализ на надписите в храма (Смядовски 1994). След десетилетен престой на археологическите находки в лабораторията на Народния музей в Белград и дълга работа върху многобройните и интересни останки от средновековни тъкани, сред които табели с извезани името и титлата на „Иван Александър, цар на българите и на гърците“ през 2001 г. консерваторите А. Нитич и Ж. Темерински обявяват наблюденията си върху особеностите на материала и техниките за изработване на богатата везба (Нитић, Темерински 2001). Интерес към тези материали проявява и Н. Овчаров, който коментира вида и начина на изпълнение на монограмите (Овчаров 2003).

Днес, в резултат на общи действия по издирване и обработка на цялата запазена документация от проучването на архитектурния и живописен паметник, от археологическите разкопки и останалите находки, пред научната общност е книгата на М. Попович, С. Габелич, Б. Цветкович и Б. Попович. Те са обединили усилията си, всеки в своя област, за едно изчерпателно и задълбочено изследване, каквото църквата при Станичене заслужава.

В текста паметникът е добре ситуиран във времето и пространството чрез преглед на следите в историческите извори. Използвани са в пълнота досегашни краеведски проучвания за Пиротския край, основаващи се на сведенията в турски фискални документи, джелепкешански списъци и списъци на отоманските войници. Отдавна записани спомени на стари жите-

ли на селото също дават значими податки за съдбата на храма през XVIII и XIX в.

Смъртта на Р. Любинкович - ръководителя на археологическото проучване във вътрешността на църквата и околното пространство, и необходимостта да се осъществи публикацията само по запазената документация, са определили характера на тази част. М. Попович е успял да извлече максимално информация от подробните дневници и документирането на находките, част от които не са били добре съхранени и следите им се губят. Възможно най-подробно са отразени етапите на теренната работа по кампании, технологията на разкопаване и проучване на градежа, полевите консервационни дейности.

В отделна глава е разгледана архитектурата на църквата и етапите на изграждането ѝ. Установено е, че най-старият културен слой е образуван във времето на нейното строителство и няма никакви по-ранни следи. Разграничени са пет строителни фази от началото на 30-те години на XIV в. до 1829 г., когато за патрон на църквата е прогласена св. Петка. Преустройствата засягат притвора и допълнителни сгради. Последните промени са направени в контекста на консервационните работи през 70-те години на XX в. През цялото време на съществуване на храма не е променена от преднамерени строителни дейности основната му част - наоса. Пробит е само един прозоречен отвор на южната стена и е разширен този в олтара. Първоначалният под, който вероятно е бил настлан с тухли, е бил неколкостранно нарушаван. Сигурно е запазването на автентичната живопис в храма, датирана от цитирания ктиторски надпис.

В текста е изяснен начинът на градеж, гроб, от речни волугъци, който се различава от имитацията на блоков градеж с изравнителни тухлени редове, видима при проучване на фугите и от вида на постройката в представения от ктиторите дар.

Авторът отбелязва голямата близост на станиченската църква с тези в Беренде и Калотина, както и че като идеен модел най-вероятно са служили еднокорабните църкви на хълма Трапезица в Гърновград.

В главата „Гробовете в църквата и некропола“ се обръща внимание на няколко елемента. Изтъква се, че е проучена само централната част на некропола, непосредствено около църквата. Образуването му е започнало след изграждането на храма, а подреждането на гробовете в редове е съобразено с постройката. Макар и с много малко податки, на базата на дневниците са направени антропологични наблюдения, при които е набелязано съотношение по пол и възрастов признак, както и по расова принадлежност.

Сериозно внимание е отделено на начина на погребване и на гробните конструкции. Подробно са описани вероятните ктиторски гробо-

ве в наоса и нартекса. Едни са градени с тухли, а други с особена технология на полагане на мъртвия в дървен ковчег, който е бил заливан от всички страни с маса от дребни камъни и голямо количество хоросан. Само най-богатият на находки гроб е бил засводен, с една не много прецизно изработена тухлена конструкция. Поради честата липса на надгробни паметници в източнобалканските земи се засяга накратко проблемът с разкритите три двустрешни покрития-паметници, които намират паралели в югозападните (динарски) балкански територии.

За гробните находки са открити достатъчно и убедителни паралели в български и сръбски археологически обекти от същата епоха.

Публикуването на некропола е съпроводено от подробен каталог на гробовете и находките в тях.

Тъй като 27% от откритите в гробните съоръжения предмети са текстилни части от облекло със златна и сребърна бродерия, на тях е посветена обособена част, представена от Б. Попович. Най-интересни са фрагментите от тъкани, по които е златовезан растителен орнамент с дребни цветове и пъпки, а между тях са разположени фигурки на елен, жерав и двуглави орли. Изключителни по историческата си стойност са и 6 съхранени цели ленти с подписа-монограм на българския цар Иван Александър, открити в гроб № 15. Бродерията на монограмите е изпълнена със сребърни нишки.

Техниките на тъкане и бродиране не е в центъра на работата, което би било излишно след наскоро публикуваното подробно проучване на този проблем в статията на А. Нитич и Ж. Темерински. Отбелязано е само наличието на грешки при изпълнението на златовеза. Вниманието е заострено към начина на изписване на името на владетеля и характера на бродерията - „златен клавиш“, който показва, че дрехата, върху която са били монтирани монограмите, е изработена от дворцови майстори. Тъй като в титлата на Иван Александър е възприета формулата „цар на българите и гърците“ и едва ли такава претенция би била приета в константинополския палат, то изработването ѝ най-вероятно е свързано с българска царска работилница.

Задълбочено са представени разсъжденията за произхода и символиката на мотивите. Набелязани са, макар на места в хипотетичен порядък, византийските и западноевропейските влияния в изработването на текстила и бродериите. В целия текст се изтъква същността на двуглавите орли като ясен символ на властта от XII в. насетне. А наличието на полета с името на владетеля говори, че именно той е бил притежател на неофициалната дреха, с която е дарил свой васал, каквато практика е засвидетелствана в източноправославния византийски културен кръг.

Десетте ктиторски портрета в западната част на наоса са най-голямото достойнство на живописата в църквата „Св. Никола“ в Станичене. Те, както пише и авторът на седмата глава от книгата Б. Цветкович, „откриват истински корпус на различни представители на българската аристократична класа от първата половина на 14 век“.

Направен е коментар на четенето на ктиторския надпис над входа, при който изследователят се солидаризира в основните си изводи със С. Габелич и С. Смядовски относно идентифицирането на владетеля с българския цар Иван Александър.

Портретите са обстойно описани, съпроводени с цветни илюстрации и графични рисунки на най-интересните образи. Представените костюми са важен извор на материал (съпоставени и с гробните находки) за познаване на аристократичния костюм от този период.

Надписът и изображенията говорят за многобройно семейство или няколко семейства. Подобни примери има множество от цялата територия на Балканите през XIII - XV в. Затова отделните елементи - жестове, инсигнии, възраст - могат да помогнат за разбиране на общностни, йерархични и роднински отношения между изображенията. Именно в тази посока са авторските търсения за тези непознати от други исторически паметници герои. Направен е сериозен и мисля, успешен опит за идентификация на някои от погребаните в наоса и притвора лица от портретите. В изображенията като вече покойни (с кръстосани пред гърдите ръце) преди стенописването на гробничния храм млада аристократка, двама боляри и един монах са разпознати погребаните в наоса, вероятно деца и техни сродници на замонашената ктиторска двойка. Самите Арсений и Ефимия са били погребани в специално изградената двойна гробница в южната част на първичния притвор, а непосредствено от север до тях е бил вероятно гробът на спомнатия Костадин. В работите на Р. Любинкович и на С. Габелич с тази личност се свързва най-богатият гроб № 15 от некропола и откритите в него останки от златовезаната царска дреха. Б. Цветкович, на базата и на направените при разкопките антропологични наблюдения за възрастта на погребания, логично предполага, че там е намерил покой отрасналия вече Крубан - син или внук на ктиторите, изписан заедно с тях като дете и по-късно награден от царя с дрехата, носеща неговите монограми.

Във всички случаи става въпрос за българско семейство, представители на провинциалната аристокрация, с висок обществен чин и свързани служебно, а защо не и роднински с българския самодържец.

Най-обширно място е отредено на живописата в църквата. С много внимателно вглеждане в детайлите са описани сцените от трите верти-

кално разположени пояса и останките от фрески в пропукания още в османската епоха и доста пострадал свод. На полукръглия свод са били изобразени стоящи фигури на старозаветни пророци, което личи от малкото запазени късове. Вторият и третият пояси са свързани с *Великите празници* и *Страданията Христови*. Пространството на втория пояс на западната стена е посветено на Богородичните празници - *Успение* в южната част и *Въведение на Мария в храма* в северната третина. Богородица е в центъра на дейсисна композиция в олтарната конха, придружена от патрона на църквата св. Никола и от много почитания в западните български територии св. Константин-Кирил Философ, както и в *Благовещение* в северната част над нишата на презвитерия.

При всички сцени е обърнато внимание на особеностите при построяване на композицията, на фоновете, на характеристиките на образите, на детайлите. Във всички случаи са търсени възможно най-близки аналогии с живописни паметници от целия Балкански полуостров. В *Благовещение* е забелязан нетипичен за времето и за стенната живопис червен фон, който намира аналогии в иконописата. В *Преображение* и във *Възкресение* дрехата на Христос е в светло охра и златисто, като цветовете се разминават с обичайно възприетото за сцените бяло.

Един от елементите, в които художникът е внесъл свой отпечатък и оценъчно отношение във фреските, са сцените на Христовите страдания - *Ругание*, *Пилат си измива ръцете*, *Пътят към Голгота*, *Качване на кръста*, *Разпятие*. Особена е декорацията на дрехите, кърпите върху главите и в ръцете, или чорапите на героите, натоварени с негативна роля. Те са запълнени с дребни мотиви в черно и това ги откроява сред останалите присъстващи. Оригинално привнесен мотив в *Пътят към Голгота* и *Разпятие* са шапките на войника, влачещ Христос и на Лонгин. За всяка от сцените са открити характерните елементи или особеностите в избора на детайлите. Такъв е носеният от Христос в лява ръка кръст с трънен венец на него във *Възкресение*, който много напомня същата композиция в Бояна. Нетрадиционен е червеният цвят на христовата дреха в *Пилат си измива ръцете*, както и мястото на божия син в сценичното пространство. Внимателно са коментирани всички елементи от лицевите изображения, както и облеклата на светците в първия пояс.

След обстойното описание и разсъждения върху детайлите във всяка сцена са обобщени наблюденията за стиловите особености на живописата в Станичене. Най-важният извод е, че изкуството на станиченските майстори не почива върху класическите решения на Палеологовата епоха в живописата, с която са синхронни. Отличават го разбираемост на сценичната

постановка, привлекателност на образите и многоцветие. Фреските се открояват с декоративност и педантичност при обработката на образите и общата композиция. С. Габелич подчертава, че „те пленяват със звучния колорит на топлата тоналност, в която най-изразително е отношението между зелената и червената боя“. Към общия вкус на епохата ги свързва преди всичко малкият формат на рисунката. Полетата са доста, за да поберат необходимите сюжети и дори в случаите с *Ругание* и *Пилат си измива ръцете*, с *Пътят към Голгота* и *Издигане на кръста*, се преливат. Действието се развива в много плитко предно пространство и сред оскъдни архитектурни елементи. Пейзажът е преднамерено геометризиран и превърнат в абстрактно пространство. Отделянето от действителността е постигнато и чрез разноцветните фонове на картините. В много от фреските художникът е правил избор - заедно със задължително присъстващите образи, той е подбирал определени детайли, които в голямата си част са рядко срещани. Такива са случаите с кръста с трънен венец и златистата дреха на Христос във *Възкресение*, като в същото време липсват обичайните за сцената разбити врати на Ада и разхвърляните около тях метални аксесоари - панти, ключалки, катинари, ключове, вериги. Така концепцията на произведението остава в същността си архаична, каквито са и моделите за картината. В композициите от първия пояс на правите светци владее ред и симетрия. Жестовите навсякъде са неподдържани от емоция дотолкова, че от драматизъм са лишени дори *Разпятието* и *Оплакването*. В *Успение на пресвета Богородица* майсторът е вложил представата си за упокойния храм. Той е отхвърлил множество детайли, но е възприел три изразително погребални символа - свещник, цитат от Заупокойната литургия и ангел-психопомп.

Много от характеристиките - червените и трицветните фонове, статичността, липсата на изявена емоционалност, внимателният и дълбоко премислен избор на предмети и символи, неяснотата на пространството, в което се развива действието - намират аналогии в иконописта, в миниатюрата, във фрески от XII-XIII в. от близките околности (търсят се паралели главно с Беренде и донякъде с Калотина) или в отдалечени краища на Южна Гърция (Пелопонес, Лакония), където работят мести художествени групи със своя специфика. С. Габелич изтъква, че дори могат да се забележат елементи, наследени от ранно-християнско време. Към по-стари примери насочват и образите на светците в първата зона, както и орнаменталната декорация с имитацията на мраморни плочи, и с характерния за XII-XIII в. разделителен фриз между първи и втори пояс със сърцевидните форми на растителния мотив.

Сериозно внимание е обърнато на присъствието в станиченската живопис на два образа - св. Константин Философ и св. Прокопий, известен като покровител и защитник на град Ниш. В изображението на св. Прокопий е отразен местният култ, а значително количество примери показват, че почитанието към славянския първоучител е силно разпространено в средновековна България.

Тези обобщения насочват към определяне на принадлежността на живописата в Станичене към произведенията на малките художествени работилници на Балканите, които се открояват със свои качества и самобитност. Не е изяснено докрай дали стенописите са дело на един или повече майстори. Отбелязани са само известни различия в цветовете на инкарнацията на лицата, в изразителността на движението.

Значително по-кратък е прегледът на фреските в нартекса и на стенописните фрагменти, открити при разкопките в насипа под обновявания под. На външната западна стена на църквата, в двата горни пояса, са изобразени сцени от житийния цикъл на патрона на църквата св. Никола, насочени към сюжети на Спасение, т.е. св. Никола като помощник и като посредник между смъртните и отвъдния свят. Фризът с бюстове на светци, освен от патрона, е доминиран от образите на свети врач и на неидентифицирани мъченици. В първата фигурална зона са изобразени прави св. св. Константин и Елена, вероятно цар Иван Александър и владетелят на Видинската област Белаур. Както и в наоса декоративният цокъл е двуделен. Стенописите в запазената част от притвора са доста повредени поради дългото им излагане на атмосферните влияния. Затова и вниманието е насочено повече към идентификацията на сюжетите, а не толкова към художествените характеристики. Установено е, че подборът на сцените и разполагането им е обичайно за пространства, предназначени за погребения.

Прегледът на живописата е придружен от каталог на надписите. Не е правен нов текстови анализ, тъй като предложения от С. Смядовски е сполучлив и напълно възприет.

М. Попович е направил кратък преглед на съдбата на църквата по време на турско робство, като в реконструктивен порядък се връща към фазите на строителните преустройства през тази епоха.

Основните тези за характера на станиченската църква и нейните фрески за изведени отново в заключителния преглед. Храмът на св. Никола е здание, което по скромния си вид на архитектурата и грубия градеж не се различава от малките селски църкви от ранното средновековие до ден днешен. Ясно е неговото особено значение според гробните находки и доминацията на аристократичните ктиторски портрети. Тези елементи определят „Св. Никола“ като

аристократичен духовен обет и гробен храм. Местното му значение се определя от особена почит към славянския първоучител Константин Философ и покровителя на град Ниш св. Прокопий. Съвременна на палеологовата епоха е широката популярност на Богородичния култ. Живописна на „станиченската работилница“, в която се разпознава двойственост на художественото решение или присъствието на различни почерци на зографите, по дух е консервативна и не почива на класическите решения на палеологовия ренесанс.

Пълнота на изследването внасят и двете приложения към книгата. Първото - „Почитване, консервация и реставрация на живописна“ от ръководителката на консервационната дейност по стенописите З. Живкович - дава важни сведения за начините на работа и използваните химически компоненти, което е изключително важно за по-нататъшното съхранение на паметника. Второто приложение, с автор е М. Лазич, се отнася до историята на дървения иконостас и иконите в съвременния

статут на храма, носещ името на св. Петка. Художественият анализ и оценка на тези произведения са показали, че най-старите и ценни икони - престолна икона „Св. Йоан Предтеча“ и иконата на храмовата покровителка св. Петка - най-вероятно са произведения на работилките активно в пиротския край Георги иконописец и зограф Йоан от Самоковската художествена школа.

Книгата е богато илюстрирана във всичките си части. Тя е снабдена общо с 99 чертежа, снимки и рисунки в основната част и в приложенията, от които 40 в цвят.

Новото издание е сериозен пример за задълбочено и всестранно проучване на един архитектурен, живописен и археологически паметник и качествено му представяне пред научната общност. Забавянето на публикацията след проучването му е плод на различни обстоятелства, но това е дало възможност паметникът да намери най-доброто си лице.

Снежана Горянова

Цитирана литература:

Габелић 1987: С. Габелић. Прилог познавања живописа цркве Св. Никола код Станичења. - Зограф, 1987, 18, 22-35.

Љубинковић 1984: Р. Љубинковић. Црква светог Николе у Станичењу. - Зограф, 1984, 15, 76-84.

Нитић, Темерински 2001: А. Нитић, Ж. Темерински. Остаци одежде цара Ивана Александра из цркве Светог Николе код Станичења. - Саопштења, 2001, 32-33, 7-26.

Овчаров 2003: Н. Овчаров. Златовезана дреха с монограми „цар на българи и гърци“ на българския владетел Иван Александър от църквата „Св. Никола“ край с. Станичене, Пиротско. - *Paleobulgarica*, 2003, 2, 76-83.

Смядовски 1994: С. Смядовски. Надписите към стенописите от църквата „Св. Никола“ край с. Станичене, Нишко (1331/1332 г.). - *Paleobulgarica*, 1994, 3, 17-43.

Сборник Преслав, 6. Тотю Тотев (ред.). София, 2004.

През 2004 г., след 10 годишно прекъсване, излезе от печат том 6 от научната поредица „Преслав“. Той включва докладите от проведената през 2003 г. (29-30 май) във Велики Преслав научна конференция „Културата на Велики Преслав IX - XIV в.“, посветена на 50-годишнината от смъртта на видния проучвател на втората българска столица - Йордан Господинов (1872-1953).

Подреждането на статиите е тематично. В първата част са представени материали свързани със спорните въпроси на крепостното строителство във В. Преслав. Тук са включени публикациите на С. Витлянов „Проучвания на източната крепостна стена на Вътрешния град на В. Преслав (1982-1989 г.)“, и С. Бояджиев „Отново за втората крепостна

стена в очертанията на дворецовото укрепление на В. Преслав“. Вторият автор се връща към спора за хронологията на „третата“ крепостна стена. Критичните бележки са насочени към интерпретацията на участъка в книгата на С. Бонев „Царският дворец във В. Преслав. Площадът с фиалата - (IX - XIV в.)“.

Обширният материал на Т. Михайлова представя нови данни за характера на т. нар. административна сграда и площта около нея. В централното помещение проучвателката открива доказателства за първоначалното ѝ функциониране като езически храм и отнася построяването ѝ в началото на IX в.

Основният по обем материал в сборника включва допълнения и нови интерпретации на християнската култова архитектура. Т. Тотев предлага информация, свързана с ранното църковно строителство на княз Борис - монументалната базилика в

местността Стамбол йолу. Авторът представя критиките при разкопките архитектурни детайли, богатата каменна пластика и колекция от строителна керамика с популярния знак - ипсилон. Особено внимание заслужават рядко срещани по своята иконография кръстовете - еноклопиони. Към базиликалното строителство в Преслав насочва публикацията на П. Георгиев и Я. Димитров „Разкопки при базиликата „Гебе Клисе“ през 1995 г. Установената към южната стена на базиликата пристройка от втората половина на IX в. авторите сравняват с аналогични при храмовете в Плиска и Преслав и я интерпретират като гробнична, но неизползвана по предназначение. Към края на X в. тя е послужила за складиране на битово-производствен инвентар, а след нейното разрушаване мястото е използвано за християнски некропол. Статията на Д. Овчаров и С. Дончева „Монументалните преславски базилики - генезис, архитектурен тип, развитие“ свързва началото на строителство на базилики в Преслав с влиянието от Дворцовата църква в Плиска. Авторите обособяват отделна преславска група. Паметниците са съпоставени с католиконите на манастирите при Равна и Черноглавци, където са приложени сходни принципи на построение.

С въпросите на църковната архитектура е свързана публикацията на С. Иванов „Градеж на Преславските базилики“. Акцентирано е върху недостига на проучвания върху градежа на християнски храмове. Направен е опит за обвързване на съществуващата типологизация на църковни строежи на база плановете им устройство с данни за използваните строителни похвати и материали.

В публикацията „Църквите в Тузлалъка - анализ на данните“ П. Георгиев анализира данните от проучванията на манастирските църкви. Особено внимание се обръща на четирите плочи с гнезда за инкрустация на рисувана керамика, преупотребени за настилка в параклиса и втората (горна) църква. Авторът приема, че са взети от по-ранния храм. Мнението на П. Георгиев е, че те са от надгробия, които имитират „покривала“ от везан текстил. Характерът на орнаментиката го води към заключението, че три от тях следват особеностите на литургично облекло на архиереи. Плоча № 1 той свързва с гроб на владетел-свещец. Авторът предлага той да бъде отъждествен с канонизирания св. цар Петър. В резултат на анализа, архитектурният ансамбъл в Тузлалъка се тълкува като манастир - патриаршеска резиденция, където прекарва последните години от живота си св. цар Петър Български.

Нов поглед към някои от Преславските манастири представя Р. Костова в публикацията „Манастирската болница“ в местността Аврадака, Преслав, в светлината на византийските типичи“. Нейната интерпретация се опира на писмени свидетелства за архитектурната уредба и обзавеждането на манастирските лечебници, представени във византийски типичи. Пространствената „разпиляност“ на сградите от комплек-

са в местността Аврадака спира вниманието на Р. Костова за нова идентификация.

В том 6 на сборника са включени изследвания, свързани с различни сфери на духовната и материална култура на Преслав. В своята „Двустранны оловна иконка с Богородица Киконтиса и разцъфнал кръст от Преслав“, К. Тотев разглежда оловни икони с различна форма, разнообразен иконографски репертоар и гръцки надписи. Авторът се спира на паметник от Преслав, принадлежащ към тази група.

С интересни находки запознава публикацията на Ж. Аладжов. В нея се разглежда произходът и специалната употреба на две тесери (сфрагидии) - жетони, раздавани по различни поводи от името на византийския император.

С проблемите на средновековното българско изкуство, произход и развитие е свързана публикацията на С. Станилов „Принос към проучването на преславската рисувана керамика“. За своето изследване той използва изобразителен мотив, който трайно присъства в репертоара на преславските образци - т. нар. щриховани листа или листа с щриховани бордюри. С. Станилов намира паралели сред унгарските образци на художествения метал и прави извода за косвеното им влияние във времето на неговия ранен период от края на IX - началото на X в.

Изчерпателна е публикацията на М. Инкова „Проблемът за коланите с вертикални ремъци през християнския период на Първото българско царство“. Авторката прави пълен стилово-морфологичен анализ на откритите от този период в града и определя два основни типа. Паметниците на художествения метал от Преслав са разгледани и в публикацията на С. Дончева „За един вид орнаментална украса в ранносредновековната българска металопластика“. Авторката обогатява с нов материал многобройната група коланни украси с мотив - тип вейка. На металопластиката е посветена и работата на В. Плетньов „Производството на коланни гарнитури в ранносредновековна България“. Представени са различни типове, сходни с примери от колекцията на Музея във Варна и откритите на други места в страната. От използваните примери и сравнителния анализ авторът стига до извода за тяхното отливане в каменни калъпи и дата - X в. Оригинална интерпретация представя В. Йотов в статията „За някои паметници от Велики Преслав“. Вниманието на автора е фокусирано върху три известни находки от Преслав, за които привежда скандинавски паралели.

В „Още нещо за Преславската цивилизация“ Р. Рашев представя разяснения за феномена преславска култура. Конкретните паметници, на които се опира, са рисунки-графити от колона в църквата с гроба на чъргубиля Мостич. Разгледан е въпросът за възпроизвеждането на сцени от професионални творби на изобразителното изкуство, разделено в три нива. Последното най-високо ниво Р. Рашев свързва с Преславската култура от християнския период.

В том 6 от поредицата „Преслав“ намират място извънстолични паметници, които показват влиянието на Преславската култура. За връзката на столицата с други старобългарски центрове е съобщението на Р. Василев „Керамика от X век от Голямото кале край град Завет, Исперихско и Велики Преслав“, както и това на Д. Момчилов „Пластичен орнамент преславски тип от Маркели“.

В своята публикация Г. Майсторски обръща внимание върху употребата на костени пуансони в средновековните занаяти. Разяснявайки качествата на костта, авторът предлага нова интерпретация - използване при украса на кожени изделия. С изделия от кост е свързана и публикацията на К. Константинов „Прибори за хранене от Велики Преслав“. Тя представя луксозен комплект прибори и допринася за изясняване бита на столичните жители.

В своята публикация „Сравнителна характеристика на руническите паметници от Велики Преслав“ С. Венелинова предлага палеографско изследване на 178 броя рунически паметници от обекти във Велики Преслав. Типологизирана е употребата на съчетания с формообразуващ характер, открити са паралели с други паметници.

В статията „За църквата „Св. Петър в Бугарех“ Е. Коцева предлага ново осмисляне на публикуваната от А. Турилов информация за освещаване на български храм, свързан със св. ап. Петър на 28 април. Статията на Н. Николов „Префиксални глаголни модели в старобългарския пълен превод на огласителните слова на Св. Кирил Йерусалимски (ГИМ, СИН 478)“ разглежда особеностите на глаголната префиксация и начина на превод на тези глаголи в изследвания ръкопис.

Г. Атанасов разглежда църковната организация в Североизточна България и Добруджа между 971 и 1020 г. Според автора след 971 г. има два митрополитски центъра в съответствие с двете стратегии: Доростол и Йоанопол. Първа катедра - Йоанопол (Преслав) е наследник на старохристиянския Марцианопол, докато втората е

най-вероятно Томи - Констанца (за дн. Централна и Северна Добруджа). Според Атанасов няма сигурни източници, от които да става ясно, дали Василий II е оставил двете митрополии. По-вероятно е митрополията от Преслав да е била преместена в Дръстър - главният административен град в тези земи.

В „Архивите на стратегия Велики Преслав и областния център Перперикон - сравнителен анализ по сфрагистични данни“, авторите Н. Овчаров и Д. Стоименов изтъкват важното място на Перперикон като административен и духовен център през VIII - XII в.

В своето съобщение „За Преслав след въстанието на Асеневици“ Ж. Жекова се спира върху развитието на града през т. нар. следстоличен период. На базата на сфрагистичния и нумизматичен анализ е изказана идеята за възможно продължение на столичния статус на града след въстанието на братята Асен и Теодор-Петър.

Данни за бита на живеещите в комплексите на Вътрешния град предлага изследването на Л. Нинов „Остеологични проучвания на материали от Дворцовия комплекс във Велики Преслав“.

Сборникът завършва с материали, свързани с живота и делото на Йордан Господинов. В публикацията си Т. Балабанов обръща внимание върху слабо известни страни от тях. Приложени са 9 дневника, част от поетичното творчество, както и библиография на трудовете му за периода 1910 - 1949 г. С живота и всеотдайната дейност на преславския учител и археолог е свързана публикацията на К. Стоева. В работата е включена част от личния архив, кореспонденцията на Й. Господинов.

Със своята всеобхватност и високо научно ниво т. 6 на сборник „Преслав“ дава сериозен принос за разширяване и задълбочаване на познанията върху Преславската култура и нейното място в проблематиката на българското Средновековие.

Гергана Илиева